

771-2

L I. 5

272.4

7

Թեան մէջ, խելքով, մտքով, բարքով, վարքով, բանով և գործքով: Այս երկու տեսակ նոր տարիներէն, քրիստոնէական նոր տարուց և ազգային նոր տարուց, որք մենք մեզ պիտի շնորհաւոր անենք այս տարի, որով համար պիտի ասենք մենք մեզ թէ արդիւնատու լինի մեզ համար, ոչ միայն և ոչ միւսոյն. վասն զի այս քան ժամանակ է, որ նոր նոր տարիներ դալիս են, դեռ մեր վըստով և մենք միշտ նոյնն ենք մնում, հինն ենք մնում և երբէք ոչ հոգեկանապէս ենք նորոգւում: Քրիստոսի նոր տարւոյն հետ միասին և ոչ էլ ազգայնապէս ենք կենդանանում մեր ազգի պատմութեան մէջ դիպուած տարիներու հետ մէկ տեղապրում ենք միայն իբրև մարմնաւոր մարդ և ոչ իբրև հոգեկան մարդ, իբրև ազգի անդամ. չենք գիտում մինչև այսօր թէ ի՞նչ է ապրիլի հոգւով սրտով, ի՞նչ է կեանք ունենալն ազգի հետ միասին: Ապրիլ հոգեկան և մարմնաւոր զարգացողութեամբ, ապրիլ ազգային և բարոյական կեանքով, ապրիլ բոլոր Քրիստոնէութեան մարդկային ազգի հոգւոյն հետ միացած, ապրիլ բոլոր լուսաւորութեան ազգային կամ ընկերական հանճարով, մեզ համար շատունց է անխմանալի բաներ են եղած. թաթխուել ենք նիւթական միակերպութեան մէջ, թմրել է մեր հոգին անշարժութեան մէջ. թաղուել է մեր կեանքը անդործութեան մէջ, ուստի ճշմարտապէս մեզ համար նոր տարի և նոր կեանք չկայ:

Արդ՝ մեր ազգայնոց մասին այս խորհրդածութեան ստուգութիւնը հաստատելու համար «Հայոց Աշխարհին Կռուները» իր անցկացած տարուայ շրջանից չու անելիս դէպի այս նոր տարուայ շրջանը, և տակաւին հանդէս դուրս չեկած իր աշխարհին ազգային, բարոյական և մաւաւորական երկնքում, հրաւէր կկարգայ իր բոլոր ընթերցող ազգայնոց, որ իրա հետ միասին, ուղեցոյց ունենալով իրանց՝ Հայաստանեայց հոգին, հայկական ազգայնութեան դադաւարը և ազգային ու բարոյական լուսաւորութեան սկզբունքը, վեր կենան մի անգամ և ման ածեն իրանց՝ նայուածքը անցկացած տարւոյն վրայ իմանալու համար թէ՞ մեր ազգը ի՞նչ տարի է անցկացրել ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ճանապարհում:

Ինչպէս որ ամէն մարդ, իբրև մարդ պարտական է ան-

տաճարողաց յափշտակողաց դէմ իրանց արիւնք թափելով
 պաշտպանելնն, այս անցիացած տարին, այս իննևտասներորդ
 դարումը ջարդ ու փշոր են ընտում կոտորում, ջարդւում են,
 այնպէս, որ իրանց ողբն ու կոծը ամբողջ Եւրոպիում ար-
 ձագանք է հանում և մենք հազիւ հազկնք լսում նրանց
 աղիողորմ ձայնը. Եւրոպիան գալիս մեր ակամջիցիվեր փող
 է հնչում ու մենք տակաւին մեր այս կարիճ սարեցի կրօ-
 նակից և արնետակից եղբարց նոր տարի և նոր կեանք մատա-
 կարարելու ջնքը շտապում: Գէտը եշտունիք, (Քիւրախտա-
 նու Հայք), որոնք Քիւրա, Աւշար, Թուրքմէն և այլ թափա-
 ոսկան խուժողուժ խումբերից նեղւում, տանջւում են, կո-
 դապտւում ապանւում են և մենք անզգայ և խուլ մեր աղ-
 զային եղբարց ցաւայն վիճակին և վշտայն կեանքին մի ճար,
 մի դարման անելու ջնքը փոյթ անում: Դէնը՝ Վանսիցը դըրկ-
 ւում են հոգեւոր աղտաւթներէն և մարմնաւոր հանցաւո-
 թներէն, Մշէիցը ներքին և արտաքին զրկանքներով կոտորւում
 թալանւում են, մերթ օտար թշնամիներէն, մերթ եկեղեցւոյ
 աւաղախներէն և մենք մի սխափանք հասցնելու նրանց, մի տէ-
 բութիւն անելու նրանց: հոգ և ինամք ջնքը տանում,
 որ տեղ գիննը, որ տեղ նկատենք անդորրութիւն տեսնելու
 և նոր տարի և նոր կեանք վայելելու համար պատրաստութիւն
 դանելու, ամէն տեղ խնդաւթիւն, ամէն տեղ անտէրութիւն:
 Դնրս գանք Հայաստանեայց աշխարհէն և մանե՛նք եկեղեց-
 ւոյն մէջ և տեսնենք, արդեօք նոր տաղի և նոր կեանք վա-
 յելելու համար պատրաստութիւն կ'զանե՞նք, քայց ի՞նչ, միթէ
 արտաքինը ներքինին հայելին չէ: Քրիստոսի Եկեղեցին չէ
 տէն մարդկային աղգի հոգւոյ յաւիտենական նորոգութեան,
 որով մարդկային կեանքը ամէն օր, ամէն տարի եւ կուգայ
 ամմահական կենդանութեամբ, արդ ինչու իր ժողովուրդն այս-
 պէս կոտորայի հին տալիներում, կհալի ու կմաշի հին կեան-
 քումը, սիրտ չունի զգալու, խելք չունի խորհելու, ոյժ չունի
 դործելու: փան գի լաւ զգարու համար իրան սիրտ, հոգի
 շնչող չունի, լաւ խորհելու համար իրան խելք ու միտք
 տուող չունի, լաւ գործելու համար քարոզող սորվացնող չու-
 նի, միթէ կարելի է յուսար որ այդ ժողովուրդը նոր տարի

տապի ալիքն ուր որ կամին, ա՛ն տեղ մղեն : Այս անպատասխա-
րան նաւն ինքն իրան թողած ամէն վայրկեան, ամէն օր և ամէն
նոր տարի քարերու, խուժերու և ապառաժներու խփուելով,
խրուելով, խորասկոււմ ջարդուվիշոր է լինում, իրա կալմածն
քակոււմ բաժանոււմ է, բանի պէտք չդալի, ճանապարհ չը-
կարողանում անել, այն տեղն է մնում որ տեղ ուր խրուել է, վառում
մաշոււմ է կրած հարուածներից, քիչ է մնում ծովու տափն
աներևոյթ խորասոյղ պիտի լինի և դեռ դեկավարը կամ նաւու-
ղիդը չղարթնում, գէս ու գէն չի գիմում, հոգս և խնամք
չտանում, վտանդէն ազատելու համար պատրաստութիւն չի
անում և նոր վտանդներու դէմ չի պատասպարում ինքն իրան
և իր նաւը, նաւաստիքը միաբանելով մի նոր զօրութեամբ
չհողւորոււմ չկենդանանում, ժամանակը դալիս իրա հնար
և միջոց սորվեցնում, եղանակ և կերպ է ցոյց տալի պրծնե-
լու այդ վտանդից, բայց նա անզգայ է ըլնում մի դերանի վրայ
դրած իր յոյսը, իր գլուխն է մտածում, թողելով նաւն ու
նաւաստիքը քամիներուն փչած և տարած կողմը դնան :
Ուշիմ ընթերցող, այս վիճակումը թէ կարող ես, նոր տար-
ւոյ հետ և նոր կեանք վայելիք, իսկ մենք մեր ընդհանուր ազ-
գայնոց հետ մէկտեղ չենք կարող : Մինչև որ մենք ժամանակը
չճանաչենք, նրա բերած պարգևները չենք կարող վայելել :
այս մի քանի ժամանակուայ շրջանումը ամէն նոր տարի մեր
մէջ մի նոր բան ծնել տուաւ, ազգասիրութիւն, ուսումնա-
սիրութիւն բառերը մեր երեւակայութեան և մեր խօսակցու-
թեան մէջ երկար ժամանակ առարկաներ եղան, ցածր ժողո-
վրդեան մէջ գաղափար գառաւ և բարձր ժողովրդեան մէջ մի
դործի անձնական օգտի և շահու համար, ցածր ժողովուրդն
սկզբան այս բանս չնշմարեց, բայց յեանույնտը տեսաւ ու
խնայաւ, որ այդ բարձր մարդկանց բերնումն ու գրչումը ման
եկոմ ազգասիրութիւն և ուսումնասիրութիւն բառերը
անձնական ճանապարհ բաց անելու դործի են եղել, զգաց ու
հասկացաւ այս և յուսահատեցաւ, և սխալ ճուռ խորհիլ
ազգասիրութեան և ուսումնասիրութեան վրայ, ճուռ խոր-
հելով յառաջագիմելու տեղ յետադիմեց և այս տարտամ
զգացողութեան մէջ մնաց մինչև այսօր և տակաւին մտա-

է, մարդ չկայ երաշխաւորող, և այլ հաղարձու մէկ խեղճութիւններ, որ մենք ամենքս էլ գիտենք, միթէ այս վիճակում, նա նոր տարի և կազմող կորող է կատարել, ուր մնաց, որ նոր կեանք պիտի տեսնէ: Հապա երբ և ինչպէս մեր Հայոց համար նոր տարի, նոր կեանք պիտի լինի, այն ժամանակ ուշիմ ընթերցող, երբ Հայաստանեայց եկեղեցին (եկեղեցին ասելով պաշտօնեայք տէրք է իմանանք) իրա Աստուածանից յանձնուած ժողովրդեան վարելու կեանքը ինչն իր սուրբ ձեռքով կնշանակէ և կպատրաստէ, ինքը կգծադրէ մայր հայրենեայ հողին վրայ նոր տարի նոր կեանք վարելու յատկագրի՞ք, տեսնե՞ք այս բանին նշմարանքը մինչև այսօր. բնաւ ամենեւին, ուրեմն ուր է մեզ համար նոր տարի նոր կեանք, Այն ժամանակ, երբ եկեղեցու բեմերից աղգային և բարոյական կեանքը, բան կլինի մեր եկեղեցականաց բերնումը և Աստուած նրանց բերնով կխօսի իր ժողովրդեան սրտին, մաքրին և հողւոյն մէջ ներշնչելու, այն ժամանակ երբ աշխարհականք իրանց դուռաճէրներով և եկեղեցականք իրանց քարոզչութիւնը Հայկական ժողովրդեան ականջից վեր նոր տարի նոր կեանք կաղաղակեն համախառն միաբանութեամբ, իրար գերազանցելու հողով, իրարմէ երէնիկ դործ տեսնելու մտքով, այն ժամանակ միայն կանանք Հայոց աղբին նոր կեանքի և նոր տարուայ արեգական ծաղկը, առանց սրանց, չկայ Հայոց համար աղգային և բարոյական կեանք, այլ խռովութիւն, անմիաբանութիւն, երկպառակութիւն և իբրեւ հեռեանք խեղճութիւն, գերութիւն, աղիւտութիւն, անտարբերութիւն, անզգայութիւն, անուսումնասիրութիւն: Մինչև, որ բարոյական աղգայնութիւնը եկեղեցականացմէ չտեսնուել մեր մէջ, մինչև, որ Հայաստանեայց եկեղեցին Աստուածային շնորհաց հետ միասին ուսմանք և գիտութիւն չտար, երբէք մեր մէջ դործնական աղգայնութիւն իբրեւ հեռեանք յառաջ չկար, և մինչև, որ մեր նիւթական կեանքէլ բարոյականին և ազգայնոյն հետ չմիանայ, մենք նոր տարի նոր կեանք տեսնելիք չունինք և երբէք չլինիլ մեզ համար. զարգացում յառաջացում, որ և է աղգային բանի մէջ և մեր մէջ: Կա գիտականք ո՞վ աղգայինք, որ աղգային վարգացում առանց բարո-

յաւանի կենդանութիւն չե ունենալ, ազգային և բարոյական
զարգացումն էլ նիւթականին կարօտութիւն ունի և առանց
նրա միութեանը զորժ չկարող տենել: Այս բանիս ստուգու-
թեան համար շատ կենդանի և զգալի օրինակներ կարող ենք
յառաջ բերել մեր ընթերցողներուն, օրինակի համար այս վեր-
ջին քսան տարուայ միջոցում, Հայոց ազգն երեք տեսակ ե-
րեւի մարդիկ ունեցաւ. խիստ շատ փողատէր մարդիկներ,
առանց ազգային և բարոյական կեանքի և փառքի զգացո-
ղութեան. խիստ շատ հանճարեղ և կորովամիտ մարդիկներ,
առանց նիւթական կարողութեան, ինչ օգուտ տեսաւ սրան-
ցից Հայոց ազգն ու Հայոց եկեղեցին, ոչինչ և ոչինչ, մանա-
ւանդ կորուստ: Ահա տես ինչ կեանք վարող մարդկերանցով
է կազմուած այսօր Հայոց ազգը: Տեսնում ես այս մարդը, որ
հեռուանց դալիս է փառաւորապէս, հիանալի ձիեր լծուած
հարուստ կառքում նստած, ընտիր ընտիր շտերով հաղուած,
կապուած, նա մեծ հարստութիւն, մեծ ճոխութիւն, մեծ
ժառանգութիւն վայելող մարդ է, անկին անարդի և առանց
մեծ գերգաստանի, և առոյգ հասակով, զորժ տեսնող և բան
խմացող մարդ էլ է, բայց նրա սրտում չկայ բարոյական կեանքի
զգացողութիւն, նրա հոգին և միտքը ազգային փառք, պա-
տիւ և կեանք վայելելու համար չէ, այլ ճոխութիւն, ազգի
համար նա անտարբեր է, ուսում և դիտութիւն նրա համար
մուրացկանութեան միջոցներ են, ազգն իրանը չէ և ինքն էլ
շատուեց է դադարել ազգին պատականելուց, եկեղեցին կամ եկե-
ղեցականն իրան այն ժամանակ պէտք են, երբ աշխարհիս փա-
ռաւոր թաղման հանդէս լինի պէտք ցոյց տալ. իբրև Եւրո-
պականօրէն ապրիլը, փոքր ինչ Ծրանսերէն խօսիլը, նոր ձեւ-
ով ու նոր կերպերով վարուին աշխարհիս հետ, իրան դըլ-
խաւոր դատաւարակութիւնն է, իսկ իրա խելքի ու մտքի ան-
գագար զբաղմունքն է իր ժառանգած և մի կերպով ձեռք
բերած փողերուն մասին մտածել և այլն: Այս այն անձն է,
որու մօտ ոչ ազգայինը կայ և ոչ բարոյականը, հարկաւ այս-
պիսի անգամներով չէ, որ մեր աղբը նոր տարի և նոր կեանք
պիտի վայելէ: Տեսնում ես, այս կողմից էլ եկող այն պարզ հա-
զուածով մարդը. սա էլ մի ջերմ ազգասէր, բանիրուն և ի-

մաստուն Հայ է, ամէն օր մի նոր եղանակ կ'առած է ազդի զար-
դացման համար, ամէն օր մի նոր ձեռնարկութիւն կ'առա-
ջարկէ յօղուս և ՚ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ, միշտ իր
ուշքն ու միտքը Հայոց նորահաս աղջկայ կրթութիւնն ու ուս-
մունքն է, ուր տեղ մի որբի կ'ապաստէ, ինքը կուզէ վեր առ-
նել նրան ուսմունք և կրթութիւն տալու համար, ուր տեղ
մի խեղճ Հայաստանցի կ'առնէ, նրա կ'իյնաց իր քսակը տալ,
զրեթ է ամէն ազգային ընկերութեանց անդամ է և ամէն օ-
րադրերու և ամսադրերու էլ բաժանորդ, ամէն անգամ, որ աղ-
ջի օղտի համար մի ստորադրութիւն բաց կ'ընի, ինքն ա-
ռաջինն է առատօրէն և սրանց իր բաժինը ստորադրողը, մի
խօսքով ինքն իրան հօգուով ազգին է տուել, Հայւ վարքովն
ու բարքով աղբիւն իրան փառք ու պատիւ կ'համարէ, միշտ
ամէն Հայու հետ հայերէն խօսելով, հայօրէն վարուելով,
եկեղեցականք նրան մի ջերմեռանդ քրիստոնեայ ժողովուրդ
կ'առնեն, ուսումնականք նրա մի ջերմ պաշտպան ուսմանց և
զարթութեանց ծաղիկուն Հայոց մէջ, իր համեստ հարստու-
թիւնն որ կ'առնի, ոչ ժառանգական է և ոչ ստացական, այլ
իր մաքուր ճակտին քրտնքովն է ձեռք բերած, արդար վա-
տակ է արել խղճմանքաւոր վաճառականութեամբ, բայց, վնայ
մեզ, ուշիմ ընթերցող այսպիսի անձ քանիք կ'արող ենք զանեւ
մեր ազգին մէջ, հազիւ մինը կ'ամ երկուսը, ո' սնց պատկերն
ահա քեզ նկարագրեցի, և երկուսով չէ, որ մեր ազգը կ'արող
կ'ընի, նոր տարի նոր կեանք տեսնել: Դեռ այն եկեղեցիից
զորս եկող խումն բազմութիւնը տեսնում ես, Հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյ ժողովուրդն է այն, սոված, քաղցած է բա-
րոյական զգացմունքներու համար, ազգային փառք պատիւ առա-
նելու համար, իր յոյսն իր արտէնը միայն եկեղեցւոյն վրայ
է դրել, այն տեղ կէթայ որանելու ազգային և բարոյական
փառաւորութիւն, այն տեղ կերթայ տեսնելու իր մեծամեծ
մարդիկները, իր եպիսկոպոսները, և իշխանները, այն տեղ կեր-
թայ մի սրտաշարժ քարող լսելու, այն տեղ կերթայ, իր
նախնեաց փառքերը մտիկ անելու, այն տեղ կերթայ վերջա-
պէս առ բարձրեալն Աստուած ջերմեռանդ հօգուով աղօթե-
լու, իր հօգուոյն և կեանքին համար նոր զօրութիւն նոր կեն-

դանու թիւն խնդրելու, այն տեղ կ'թողու նաև իր չափանօր
վաստակին մի փոքրիկ մասն էլ եկեղեցւոյ պայծառութեան
համար : Ամէն տեղ Հայք այսպէս ժողովուրդ կ'ազմեն իրանց
եկեղեցւոյն, բայց աւագ, էլի աղջային և բարոյական կեանք
չունին, էլի աղջային ուսմանը և դպրութիւնը նրանց մէջ
աւարածուած չէ, էլի հայենասիրութեան և ուսումնասիրու-
թեան եռանդն իրանց մէջ չի եւ զայի չի բորբոքուած,
վասն զի նոր տարի նոր կեանք տեսած չենին, և նոր տարի
նոր կեանքն էլ ուրիշ կերպով չեն կարող ընել տեսնել, բայց
միայն բարոյական սնունդով, մտաւորական կերակրով և աղ-
ջային զարգացմամբ :

Ահաւասակ քեզ և մի ուրիշ Հայ մարդ էլ, սա էլ իր
ուսմամբն ու կրթութեամբը մարդկային վերջին կատարելու-
թեան է հասցրել ինքն իրան զրեթէ, ինչպէս որ պայծառ և
կենդանի կերպարանք ունի, այնպէս էլ աղջու և ճարտար խո-
սել ունի, բարոյական դիտութիւնը իրան կեանք են, աղջային
դպրութիւնը իր զլխաւոր առարկան, աղջն ու եկեղեցին է իր
մտածմանց ամենազլխաւոր նպատակը, ամէն աշխարհային և
կրօնական դիտութիւն և ուսմանը ունի, կ'ձանաչէ եւ բնական,
կ'ձանաչէ և Հայաստան, տեղեակ է իր աղջի հին և նոր պատու-
մութեանը, ամէն օր էլ ժամանակաւոր անցքերն ու գէտքերն
իմանալու ետեւից է, բոլոր ուսումնականը, աղջատէրք իրան
կ'ձանաչեն, կ'յարդեն ու կ'պատուեն, ինչ որ կ'մտածէ աղջի
վրայ՝ ուղիւն է, ինչ հայուածք կ'դարձնէ մի աղջային բանի
վրայ ճիշդ է, իր ամէն նկատմանքերն ու դատողութիւնները
աղջի յառաջացման համար, կարծես մի մի քարեր լինին,
նրա յառաջադիմութեան հիմունք լինելու : Բայց աւագ, այս
մարդն էլ կարծութեանից զուրկ է, աղքատ է, վրայ չունի, պաշ-
տօն չունի, ժողովութիւն չէ ունեցել, վաստակն հազիւ
իրա օրական անդին է բաւում, չէ՞ տեսնու՞մ ինչ համեստու-
թեամբ է հաղուել, ինչ տրտում և ախտի գէմք ունի, կարծես
իր երեսնամեայ հասակումը վաթսուն տարեկան ծերունի ընի,
յուսահատութիւնը թէ և նրան չէ սնունդ, բայց անդործու-
թիւնն այսպիսի խելքով և այնպիսի հոգւով մարդուն, շատ
երկար կեանք վարել չտար : Այսպիսի մարդիկներ էլ բաւա-

կանին կռնենանք մեր ազգին մէջ ամէն տեղ, որոնք նոր տարի
նոր կեանք տեսնելու կստանան և տեսնելիք չունին :

Ահա՛ ուշիմ ընթերցող, այսօր մեր ազգն ինչ ցաւալի
հանգամանքներով է տաղակաւում տակաւին մեր մէջ ոչ մի վսեմ
դադաւար, սուրբ զգացմունք և բնական ազդեցութիւն, ինչ-
պէս սէր ազգայնութան, ջանք և եռանդ ուսմանց և զիտու-
թեանց համար, ազգային եղբայրսիրութիւն, ազգային փառքն
ու պատիւ սիրել քան ամէն ուրիշ փառքերն ու պատիւները
գիւցաղնական զործքեր անել ազգաշինութեան համար, մի
խօսքով ճշմարիտ և օրինաւոր ազգային և բարոյական դաս-
տիարակութիւնն ու լուսաւորութիւնը տարածել, հաստա-
տել, բնաւորել ընդհանուր Հայաստանաց մէջ, այս վսեմ
դադաւարներն ու սուրբ զգացմունքներն ասում եմ, մինչև այսօր
մեր ազգայնաց մէջ ընդհանուր, հաւասար և համաչափ տի-
րապետութիւն չունին : Խիստ սակաւք են հպատկող սրանց
ազդեցութեանց, տակաւին ազգի մի մեծ մասը նրանց իշ-
խանութեան ներքև չեն մտել և մեր զգալի կերպով բարո-
յական և ազգային զարգացում չունենալու պատճառն էլ այն
է, որ ինչպէս տեսանք, այս դադաւարներն ու զգացմունքներն
ունեցողը նիւթական կարողութիւն չունի նրանք 'ի զործ դը-
նելու, նիւթական կարողութեամբ զօրաւոր լինողն էլ զուրկ է
ազգային և բարոյական զարգացման զգացողութենից, իսկ զէնը
մնացած ժողովրդեան մասին մէջ էլ տակաւին այն ազգ չե-
նող և եկեղեցի պայծառացնող բարոյական և ազգային տարերքն
արմատ չեն բռնել, հիմունք չեն թողել, չեն մարմնաւորուել
և բնաւորուել : ուրեմն կարելի՞ է պահանջել մեզ նման մի ու
զորմելի ժողովրդեան համար նոր տարի և նոր կեանք, ոչ, ոչ,
մեզ համար չկայ նոր տարի և նոր կեանք, մինչև որ մեր մէջ
ամեն տեսակ զարգացում ի մի նպատակ զիմեւու ձգտում
չունենայ, այսինքն, եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, պաշ-
տօնական, վաճառական, կալուածատէր, արհեստաւոր, ուսում-
նական, դաստիարակ, զրազէտ և այլ ամէն կարգի և պաշտօնի
Հայ մարդիկ իրար չե գրկեն մի դադաւարով, իրարու ձեռք
չտան, չբռնեն մի զգացմունքով, թէ ազգայնապէս և թէ
բարոյապէս, չենք տեսնել նոր տարի նոր կեանք, այս բանս էլ

միայն հայրենեաց մէջ և Հայոց մէջ կարելի է • Հայն Հայու մօտ կլինի Հայ, այն տեղ իր Հայութիւնը տէաք է որ ցոյց տայ իր բարբոյնն ու վարքովը, իր բանովն ու դործքովը և եկեղեցւոյն կարտականի այս կապը մեր մէջ հաստատելու, երբ այս բաներս զլուխ կուզան, ահա և այն ժամանակ Հայոց աշխարհն իր սրդիքներով նոր տարի և նոր կեանք կտեսնէ :

Արդ՝ զիմենք, ներկայ նոր տարւոյ պատճառով առ բարձրեալն Աստուած, խնդրենք ամէնքս միասին, որ նոր տարւոյ հետ միատեղ և մի այցելութիւն անի մեր մէջ մեր բարոյական կեանքն Աստուածայնով նորոգելու, կենդանացնելու և ըստ իրա նախախնամութեան օրինացը տնօրինելու մեր եկեղեցին, մեր ազգային վիճակը և այլ մեր ամէն զբոսութիւնները :

Մեծ է յոյսը «Հայոց աշխարհի Կենդանի», որ ներկայ 1863 թուականում չու անելիս իր հայրենեաց երկնքում, իր աշխարհին համար ազգային և բարոյական կենաց ծաղմանարշաղիսը նշմարէ հորիզոնին վրայ, և Հայկական նոր տարւոյն և նոր կենաց ծաղումը մաղթէ աւետելով ամէն ազգայնոց :

Մարկոս Աղաբէգեան :

ՄԻՔԱՆԻ ԽՕՍԻ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

ՆԵՐԿԱՅ ՏԱՐԻՈՅՍ ԱՄՍԱԳՐՈՅ ՄԱՍԻՆ

Ներկայ 1863 թուականի ամառադրոյս հրատարակութեան համար մեր բռնելու ողջութեան ընթացքին վրայ մի քանի բան խօսելու հարկաւոր ենք համարում հէնց այս առաջին տետրակումը, Մեր յայտարարութեան մէջ արած խոստմունքին համեմատ, մեր ամառադրոյն առաջին և զլստւոր նպատակը պիտի լինի ազգիս մտաւոր զարգացման համար նպատաւոր յօդուածներ հրատարակել, ինչպէս են պատմութիւն, պատմական տեսութիւններ, դաստիարակութիւն և այլ օգտաւետ գրութեանքներ, թէ ազգային խնդիրներու մասին և թէ ազգային կեանքի համար • Բայց մեր ընթերցողներէր կ'ոմանք մի թերութիւն են զտնում առ հասարակ մեր ամառադրոյն նիւթերու մասին, և թէ թերութիւն է լարելի է ասել, այն է, մեր ընթերցողներուն ընդունակութեան նայելով մեր նիւթերուն բարձր լինելն և պատճառքներն էլ խրթին, սակայն մենք այդ նկատողութիւնը, մեր ազգայնոց խիստ մեծ մասին ըն :

դոճակութեանը կամ հմտութեանը հայելով ճշմարիտ էլ համարենք, զենք կարող չխոտառվանիլ, ինչպէս հատկացող հմուտներն էլ կվիպեն, որ մեր ամառադրոյն նիւթերը մեծ մասամբ հառարակ նիւթեր են ևւ գրուածքներու սճն կերպն էլ թէպէտ անուս ևւ անդիտ ժողովրդեան լեզուից մի փոքր տարրեր, բայց ոչ արուեստական ևւ ոչ էլ մասնադրական, այլ այնչափ միայն տարրեր, որչափ այնպիսի նիւթերու վրայ խօսիլը կտահանջէ, սակայն մեր բաժանորդներէց չատերը մանաւանդ նրանք, որ սովորութիւն են արեւ իրանց՝ անընդհատ կարդալու մեր ամսագիրը (ևւ սրանք ըստ մեծի մասին Հայաստանցիք են կամ օտար քաղաքներէց) մեղից չատ անդամ խնդրել են, որ մեր նիւթերու ևւ գրուածքներուն մեջ ամենեւին փոփոխութիւն չանենք :

Ի՞նչ ճամբայ բռնենք մի այսպիսի գրութեան մէջ, մեղ երեւում է որ ճշմարտան ասելով՝ այս տեղ, նրանք են զոճ մեր ամառադրոյն նիւթերից ևւ գրուածքներից, որ կարդում են ևւ հասկանում, ևւ նրանք են թերութիւն գտնող, որք կամ չեն կարդում, կամ թէ ոչ, կարգալու սովորութիւն չունին ամենեւին մի ազգային օրադր-իբաւ է, որ մեր ազգայնոց մէջ ընթերցողներուն ընդո հակութիւնը մի օրինակ չէ, ուստի ամենուն միայն ու հատկացողութիւնը մի ևւ նոյն կերպով հաճոյանելն էլ մեղ համար խիստ դժուար բան է, բայց մենք պարտք պիտի գնենք մեր վրայ չթէ կարելի է մեր ամսագիրը ամենուն օգտակար անել մեր այս տարուայ բռնելու լ'թացիին մէջ, աշխատելով, որ նիւթերն ու գրուածքները կարելի եղածին չափ գիւրդմբանելի լինին շատերուն ևւ մանաւանդ նրանց, որ մինչև արագ մեր ամառադրոյն մէջ մթութիւն ևւ բարձրութիւն են գտնում : Ասիայն խնդրում ենք ևւ մենք մեր կողմանէ, որ իրանք էլ իրանց կողմանէ - սիրեն մի փոքր Հայոց օրադրներ կարդալը, ասորութիւն չլինեն իրանց՝ իրանց ազգայնոց մէջ դանդաճ միտքերն ու գրիչները ճանաչելու ևւ խմանալու, նրանց վրայ մի փոքր միտք անելու ևւ այնպիսով էլ ազգային նոր լեզուի ոճերու դարձուածներու հետ էլ ընտելանալու : Եթէ այսպէս փոխադարձ լինի պարտականութիւնը, յոսանք, որ երկու կողմանէ էլ մենք մեր նպատակին հասնինք :

Աղբային պատմութիւնը, պիտի լինի տապիւնք, մեր ամառադրոյն այս տարուայ հրատարակում յօդուածները, ևւ այս տեսակ գրուածքները խիստ օգտակար բան են ամենուն, մանաւանդ մեր ազգայնոց ևւ մենք մասնաւորապէս ջանք պիտի անենք, որ մեր ընթերցողներուն ուշադրութիւնը կարելի եղածին չափ այս հարկաւոր տարկալին վրայ դարձնենք : Եւ գիտնանք, որ քանի որ մեր մտաւոր մշակութիւնը ստանաւորելի թիւի ևւ մի ևւ գրուածքներ յատաճ բերելու, վերի վերոյ ճառեր, ներբողներ յօրինելու ևւ այլ չեմ խմանում ինչ տեսակ քամու հման խօսքեր, խմատներ չարագրելու վրայ կ'այսպիսի, մեր ստանաւորաւոր-

թիւնը չլնովի դարդու կնամնի, և հաստատուն բան չլինի և կդառնայ այն դեղեցիկ կանանց նման, որոնց բոլոր սիրունութիւնը մի գանի փողի մեղեքով է և այն երխտատարաց, որոնց բոլոր դատարարականութիւնը իրանց արտաքին շօրերուն վայելչութեան և ալժողութեան մէջն է: Պատմութիւնը այն հարկաւոր ուսմունքն է, որ մարդուն անցկացած դէպքերու և անցքերու վրայ տեղեակ կանէ: Այսու է աղադան ճանաչելը մեղ տուած չէ, բայց միթէ ուսման և գիտութեան ուժով չենք կարող աղղային իրերու վրայ քիչ չառճամբիտ կամ հաւանական տեսութիւն ածնեալ, հարկաւ կարող կլինինք երբ անցերայն և ներկային վրա կատարեալ տեղեկութիւն ածնեանք: Ուրեմն լաւ է որ մենք անդադար մեր հին և նոր աղղային պատմութիւնը կարդանք, քննենք, դնենք, մեկնենք և խնդէս մի լոյս, մի յայտ կարողանանք մեր առաջը տննեալ մեր որոնելու ճանապարհում աղղային և բարոյական լուսաւորութեան մէջ:

Սեր աղղային ուսումնասիրներն ու ուսումնականները, որոնք օրէ ցօր, նոր դադարներն ու նոր սկզբունքներու ախր լինելու հետամուտ են, և անդուն հաշտով փախաւք ձենին, որ մի օր յառաջ նոր նոր լուսաւոր սկզբունքներն ու դադարներն ընդ մեր մէջ մուտ և հաստատութիւն գտնեն, քաջ գիտնան, որ մեր փախաւքն էլ մի և նոյնն է, նրա համար էլ մեր պարտաւորութիւնն է, լուսաւոր սկզբունքներու և աղաւ դադարներու պաշտպան կենալը, բայց սակայն ամենից յառաջ մեր աչքին առջև էլ մեր աղղին ու եկեղեցւոյն օգուտն էլ մտածելու ամենեւին չենք դադարիլ և ամենեւին էլ չենք համարձակիլ յանկարծ մեր մէջ եղած վիճելու վրայ եղող սովորութիւնները, վաժմարացած բարքերն ու վարքերը և այլ մեր շատ հարած, մաշած և փռած բաները յայտ յանդիման խորտակել և կործանել, առանց նրանց տեղը օրինաւորը աղղայինը, բնականը և հարկաւորը դնելու և հաստատուելու:

Սեր համազունն այն է, որ պարտական ենք մեր այժմեան վիճակին նայելով, ճշմարտին ու սուտին, բարեպն և չարին, օգտակարին և վնասակարին մէջ տեղն եղած ասորւերութիւնները խմանալք և նոր դադարներու ու նոր սկզբունքներու մեր մէջ ընդհանրամարտն և հաստատամարտն հետ յառաջ գլխենք: Շտապելով դործ աւանդն ամենեւին դործ չտեսնելու չափ վնասակար է, դործ աւանդն, առանց ձայն ձուն հանելու, և հաստատամիտ լինինք առանց վախճուի համարձակ լինելու, մեր ձեռքն եղած միջոցները ժամանակին հետ յարմարեցնենք, առանց մեր ճշմարիտ նպատակից դուրս դալու, որոնք են, տուտմէ, մի բանասեր Հայ, աղղն յառաջ ամենելու համար խոհեմ կանոնները:

Խմբաղկին:

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ՝

Ի Ղ Զ

32—Այն յայանի երևում է ինձ, որ ամէն առաքինութեան և մեծութեան արմատ կայանում է այն իշխանութեան մէջ, որով մարդս իր ըղձին կարողանում է սանձ դնել, երբ բանականութիւնը նրա հակառակ է դալի։ Այս իշխանութիւնը սովորութեամբ ստանում է մարդս և դորձաճութեամբ ընդարդս է դառնում և զարգանում։ Ուստի եթէ խորհրդիս ականջ դնող կայ, պիտի խրատւմ նրան, որ օրորոյցէն ելած չելած երեխայքը հրահանգել պէտք է, որ իրանց իղձը զսպեն։ Նախ պէտք է, որ լաւ դիտենան, թէ ինչ բան որ վայելում են նրանք, չէ թէ իրանց հաճելի լինելոյն է, այլ խնամակալներուն այնպէս պատշաճ գատելոյը։ Եթէ սկզբիցը նրանց պիտոյքին յարմար բաներ մատակարարես, առանց նրանց լաց լինելուն իրանց խնդրածները տալու, այն ժամանակ վարժում են ոչ գոռալու, ոչ կանչելու և ոչ էլ հրամաններ տալու և որով ոչ իրանց և ոչ այլոց գլխին ցաւ են լինում. եթէ նրանց վայնասունին և կամակորութեանը միտ չդնելով նրանց խնդիրը չկատարես, հաւաստի եղիր, որ ուրիշ անգամ որչափ լռսինը, նոյնպէս ուրիշ բան չեն խնդրել։

33—Միտքս ասել չէ, որ երեխանց վաժաբին լիովին խուլ կենալ հարկ է և կամ երբ տակաւին մանր և նորահաս են, ամէն մէկ քայլավորս խորհրդատուներուն անօրէնութեան համեմատ անել պէտք է. ոչ, ընդհակառակն նկատելով նրանց իր-

*) Տես Ա. տարի Թիւ Ե Զ Ը.

բն մանր երեխաներ, ժամանակին հարկաւոր է որ խաղան, խըն-
գան, խաղալիք ունենան և անուշութեամբ կառավարուին :
Այլ իմ տաճն այն է, որ երբ երեխայք իրանց անվայել ու
անյարմար բան խնդրում լինին, բոլորովին պէտք է զլանալ
և մերժել այն պատճառով, որ փոքր են և չունին իրաւունք
բռնաբար իրանց հրամանը կատարել տալու : Մանաւանդ
պէտք է նրանց լաւ զգայնել, որ երբ մի բանի համար դուռն և
նեղանան քեզ վրայ, բնաւ նայն բանը չեն կարող ձեռք բերել :
Տեսելեմ երեխայք, որ սեղանի վրայ մի բան չեն խնդրել մին-
չև որ իրանց չտուուի, նաեւ տեսելեմ աղայք, որ քանի նոր
հերակուր բերուի սեղանին վրայ կսկսէին մռմռալ, որ նախ
իրանք մեծարուին : Այս երկու անսակ բնութեանց տարբե-
րութիւնը ուրիշ բանից չէր ծագում, այլ միայն, նրանց յաց
լինելովն իրանց խնդրածները ձեռք բերելու վարժուած լի-
նելուն համար, իսկ միւսներն առանց ձայն հանելու : Քանի
փոքր են աղայքը այնքան հեշտ է նրանց անկանոն ախորժաւ
կին միտ չլինել, և քանի որ կարող չեն հակառակութիւն
անել այնքան խնամակալներու լիակատար իշխանութեանն ու
հրամանին հնազանդ կմնան : Աւստի հեռւում է, որ միշտ
նրանց մօտ անպատճառ խոհեմ մարդիկ պէտք է դնուին : Եթէ
աշխարհս առ հասարակ մի հակադարձ շաւիղէ բռնում այս
մասին, որով է յանցանքը : Ես այս անդ միայն պատուիրում
եմ թէ որպիսի եղանակով պէտք է երեխայքը կառավարել և
եթէ այս եղանակը մի սովորական և բնական բան լինէր, այս
նիւթիս վրայ ճառելով, ընթերցողներուն ձանձրոյթ տալը
աւելորդ կհամարէի : Սակայն ապահով եմ, որ եթէ միան-
գամ լաւ մտածուի, իսկոյն ամէն մարդ կհասկանայ, թէ որ-
չափ շուտով այս ուղղութիւնս բռնուի աղայ հետ, այնքան
ախորժելի և զիւրին կուգայ թէ իրանց և թէ դաստիարակնե-
րուն համար : Եւ այս մի անհակառակելի սկզբունք է, որ երբ
միանգամ երեխաներուն կամքը չես կատարում, այն ժամա-
նակը ոչ պղաւււմ են և ոչ լալիս իրանց խնդրածը ձեռք բե-
րելու գիտամբ : Իսկ եթէ դիտաւորութիւն ունիս նրանց
անհամբերութիւն և ստահակութիւն սորվեցնել և այն բա-
ներու համար վարձք տալ, այդ ուրիշ խնդիր է :

34—Ուրեմն նրանք, որ փափաքում են իրանց զաւակները դաստիարակել, պարտական են յառաջուց նրանց՝ իրանց կամքին հնազանդ անելու ջանալ : Ուղղում ես, որ զաւակդ հենց մանկութենից հնազանդի քեզ, նրան, իր մատաղ հասակին մէջ վարժեցրու հայրական իշխանութեանդ : Աթէ փափաքելէ քեզ, որ նա վախենայ և յարգի քեզ մանկութենիցը, նոյն բանը տալաւորէ նորա մտքի մէջ և քանի նա իր տարիքն առնէ, կամայ կամայ նրան ընտանեցրու քեզ հետ, այնպէս, որ երբ երեխայէ, քո հլու հպատակը դառնայ, իսկ երբ մարդ՝ քո սիրեկան բարեկամը՝ վասն զի ես կարծեմ թէ ծնողք հարկաւոր եղածին ներհակն են գործում, երբոր ներողամտութեամբ և ընտանութեամբ վարւում են իրանց զաւակաց հետ, քանի որ փոքր են՝ իսկ խստադէմ դաժան ու ժանտ և օտարականի կերպարանք են ստանում նրանց առջև, երբոր նրանք մեծանում են : Աղատութիւն և ներողութիւն շնորհել երեխայներուն միշտ օգտակար է, քանի որ նրանց դատողութիւնը անհասուն լինելով՝ հարկաւ կանոնի և կադի կարօտ են և ընդհակառակն հասածների հետ մի գործածիր բռնութիւն և խստութիւն, որ մի թիւր ճամբայ է, վասն զի նրանց բանականութիւնն է իրանց առաջնորդ և եթէ չես ուղղում ճանճրալի և ատելի դառնալ նրանց աչքին, մի՛ ստիպել որ ասն իրանց մէջ թէ «Արդեօք, երբ պիտի մեռնիս դուն, հայր» :

35—Անտարակոյս ամէն մարդ բանականապէս գաղաւթէ թէ մանր երեխայքը իրանց ծնողացը իբրեւ իրանց տէրը և լիազօր իշխանը պէտք է ճանաչեն և նրանցից վախենան : Իսկ երբոր խելահաս լինին, իբրեւ ճշմարիտ և միակ բարեկամներ նկատեն և նրանց սիրեն ու պատուեն : Այս նորատակին հասնելու համար իմ վերեւը նկարագրած շաւիղս մէկ հատիկ է և ուղիղ : Պէտք է միտ դնենք, որ երբ մեր որդիքը մեծացել են, նրանք էլ մեզ նման կիւրք և իղձ ունին : Մենք բանական էտիկներ ենք, ուստի և հարկէ, որ մեր աղատութիւնը վայելենք : Անդադար ոչ յանդիմանութիւն և ոչ քամահարանք կարող ենք տանել և ոչ էլ բռնակալ կամքի ղիմանալ և մեր ընտանի բարեկամաց պաշտութեանը զլուխ խոնարհել : Ո՞վ որ տղայ չէ ուրիշ վրայ այսպիսի մի վարմունք տեսնե-

լով թող տարբեր ընկերակից և ուրիշ խօսակից բարեկամներ պառակտեց, որպէս զի իր հանդատութիւնը վայելէ : Ուստի եթէ նախ երեսնացոյցը անաչառ հսկողութեամբ բռնես, հեշտութեամբ կարող ես նրանց զսպել և հնազանդեցնել քո իշխանութեանը տակ, քանի որ մի ուրիշի չեն ճանաչում : Իսկ եթէ քանի նրանց իմացականութիւնը բացուի և դու փոքր առ փոքր կառավարութեանդ խտուրթիւնը թուլացնես, հայրական խիստ ճակատդ մեղմես և աստիճանաւ որդիքդ քեզ մօտեցնես, նրանց սիրտն ևս առաւել կը բաւեն, վասն զի իսկոյն նրանք կղզան, որ առաջին անաչառութիւնը դործէիր ածում նրանց օգտին, վստահութեանդ արժանի և օտարաց յարգելի լինելու համար :

56—Այս ընդհանուր տեսութիւնս ծնողաց իշխանութեան մասին իրանց որդւոց վրայ բանեցնելու բաւական է : Նախ պէտք է միջոցներ, որ նրանց մտքին վրայ երկիւղ և պատկառանք տիրեն • իսկ սէր և բարեկամութիւն պէտք են երբ հասուն հասակի կհասնին, վասն զի մի օր պիտի դայ, որ նրանց ոչ գաւազան և ոչ պատիժ պիտի զօրեն և այն ժամանակ եթէ հայրական և առաքինութեան սէրը, համբաւը նրանց չեն գրգռել հնազանդութեան, պարտասիրութեան և զովելի բարքի և վարքի, հարցնում եմ արդ, ի՞նչ կապով կարող ես կառավարել նրանց : Այն դիտեմ, որ քո ստացուածքին դերի պիտի լինին, վախենալով որ եթէ քեզ բարկացնեն թերեւս նրանց համար փոքր ինչ ժառանգութիւն կթողուս, սակայն նրանք առանձին միշտ չար և վատ պիտի մնան և այն վախն էլ միշտ չտեսել, մի օր պիտի դայ, որ ամէն մարդ իր անձիցն ու իր ընթացքիցը պիտի կախուի, ուստի երբ բարի, առաքինի և յաջողակ մարդ ասեմ, պիտի իմանամ այն մարդը որ իրօք սոյն այս բարեմասնութիւնները իր սրտին մէջ ունի ամէն ժամանակ : Ուստի յարմար ժամանակին պէտք է երեսայնեալու մտքումը ապուրել թէ դաստիարակութեամբ ինչ պիտի սորվին և թէ մարդուս կեանքին վրայ ազդող բաներն որոնք են : Այսինքն է, այնպիսի սովորութիւն և բարք, որ նրանց բնաւորութեան հետ իբր և անխախտ սկզբունք շաղուին և չեն թէ վախից շինուած բնութիւն կամ մի ծպտեալ երևոյթ

հազնին միմիայն մի հօր բարկութիւնը չգրգռելու և հետեւաբար ժառանգութենից զուրկ չմնալու գիտմամբ :

ՊԱՏԻԺ .

37 - Այս ընդհանուր կանոնս մանկածուծեան վրայ դռնելուց յետոյ, հարկ եմ համարում մասնաւորապէս խօսիլ սրան գործածելի միջոցներու մասին, որովհետեւ պատուիրեցի որ խտորէն զնալու է երեխայներու հետ, թերեւս ոմանք կասկած տանին, որ նրանց փախուք հասակին և կազմաւածքին չեմ խնայում, սակայն այս կասկածը իսկոյն պիտի փարատուի եթէ յետագայ խօսքիս ականջ դրուի, վասն զի ես ինքնին համոզուած եմ որ երեխայները չորաչար պատժելը ոչ միայն անարդիւն բան է, այլ նաեւ տեղիք կոտայ բաղմոտեսակ չարիքներու : Իսկ ընդհանրապէս գիտողն աչքին երեւում է ակներեւ, որ շատ պատիժ կրող պատանիներ հազիւ հազ վերջը բարի մարդիկ են դառել : Մինչև հիմայ իմ պնդածն այն է միայն, որ եթէ խտուծիւն պէտք է, այն ժամանակ գործածուի երբոր երեխայն դեռ մատղաշ է, ուստի հարկ եղածին չափ նրա գործածութենից օգուտ քաղելուց յետոյ պարտ և պառշաճ է, որ մեզմեւ ընթացքդ և աւելի մի անուշ դրուծիւն ձեռք առնես :

38 - Եթէ ծնողք անձանձիր հոգածութեամբ տղայոց յիշողութիւնը տակաւին չարթնցած նրանց կամքն առնեն և հլութեան վարժեցնեն մի ընտանի սովորութիւն կդառնայ այս, և կամաց կամաց արմատ դնելով նրանց մտքին մէջ յետոյ վէճ և զղջում կվերանան. գլխաւոր բանն է յառաջուց պինդ սրտով այս միջոցս գործածել գիտենալը մինչև որնրբանց սրտի մէջ մի ակնածութեան և յարգանաց զգացում ծագի, և անտարակուսելի է, որ նրանց միտքն էլ անդիմադիր հնազանդութեան և հլութեան կզիջանի : Միանգամ, որ այս ակնածական զգացումը ձեռք բերիր (որնոր անհրաժեշտ պէտք է ձեռք բերել յառաջուց) ահա նրանով պէտք է, որ կառավարուին նրանք, առանց ծեծի, յանդիմանութեան կամ ուրիշ անարդական պատիժների, քանի որ խելքով յառաջանան :

39 - Այս խօսքիս ճշմարտութեանը ամեն մարդ վկայու-

Թիւն կտայ, թէ որ միանշամ գիտէ, թէ մի խոհական դաս-
տիարակութեան նպատակն ի՞նչ է և ի՞նչ բանի վրայ կդառ-
նայ, նախ նա՝ որ իր ցանկութիւնները չէ կարող զսպել, իր
առջին եղած զուարճութեանց խայթին կամ թշուառու-
թեանց մաւրձին չկարող զիմանալ և իր բանականութեան
խորհրդներուն անմտադիր է, այնպիսին առաքինութեան և
ճարտարութեան սկզբունքներուն անդգայ է և աշխարհիս մէջ
անկարող մի բանի յարմար գալու, ուստի այն բնաւորութեան
որ առանց սկզբունք և առանց կանոնի բնաւորութեան ներ-
հակն է, ժամանակին տաղւում է և ապագայ ճարտարութեան
և երջանկութեան հիմն է լինում. եթէ դաստիարակները ամէն
երեւակայելի հնարք և հոգս ՚ի դործ գնելով պատանիներուն
ընդունակութեան առաջին նշոյլները ծագելուն՝ խելոյն նրանց
մտքին մէջ հէնց կանուխիկի անբաւորելու լինին :

40—Երկրորդ միւս կողմանէ եթէ աղայոց միտքը չափիցն
աւելի սեղմեա ու ճնշեա և նրանց հոգին բռնահարեա ու
խորտակեա, նոյն ժաման նրանց կարմն ու ճարտարութեան
հոգին կփարատեա և քան զառաջին վատթար վիճակի մէջ
կմբեա նրանց, վասն զի թէ և դեռահասակ և այլանդակ, բայց
առողջ և եռանդուն տղայք կարգի կանոնի կարող են մօտել ու
ճարպիկ և մեծ մարդիկ դառնալ, իսկ ցած, փուճ, երկչոտ,
թոյլ և չնչին հոգիներն հազիւ հազ կրարձբանան և մի բան
կդառնան : Այս երկու ծայր վտանգից խոյս տալն է մեծ-
արհեստը և մի տղու միտքը հանգիստ, դործունեայ ու ա-
զատ պահելու և միանգամայն նրա վատ միտումները զսպե-
լու և իրա չփրած բաներու նրան յորդորելու արհեստը դի-
տացող և այս երեւութեան հակասութիւնները միաբանել
կարողացող մարդն է ահա ըստ ինձ, դաստիարակութեան
զաղանիքը ճանաչողը :

41—Ընդհանրապէս դաստիարակներու կառավարութեան
կարճ և սովորական գործին, որ է դաւաղանք, մի ամենա-
վատթար միջոց է դաստիարակութեան, Սկիւլա և Գարկուաին
վտանգաւոր ճանապարհին կնամնի, ուր տեղաց անց կենալիս
երկու կողմից են կխորտակուին մոլորեալները :

42—Այս օրինակ պատիժները փոխանակ երկիւղ ազդե-

լու տղուն, նրա բնական ըզձերը զսպելու և նիւթական զը-
ւարձութենից հեռացնելու, աւելի ևս կզրդուն և կջորաց-
նեն նրա միջում ամէն մոլի գործքերու աղբիւրը և կեանքի
անկարգութիւնները, մի պատանւոյ վարքի և բարքի շարժա-
ռիթը ինչ կարող է լինել, ուրիշ ոչ ինչ բայց միայն մարմ-
նական հեշտութիւն և ցաւ, գառազանից վախենալով իր յս-
ժարութեանը դէմ դաս կսորվի և իր սիրած մրգերից չու-
տէր : Աւստի կիշռէ նա մարմնական հեշտութիւն վայելելու
և մարմնական պատիժը կրելու յարմար ժամանակն և ըստ
այնմ կվարուի : Արդ՝ ինչ բանի կուզան այսպիսի գրդիւնե-
րով մի տղայ կառավարելը : Կրկին հարցնում եմ, ինչ բանի
կօղնեն, ո՞չ մի բանի, այլ միայն գրդուելու այն վատ սկզբունքը
որնոր արմատիցը խելելու համար բոլոր մեր ճիգը պէտք էր,
որ թափէինք : Աւստի ես մի տղու համար օգտակար չեմ,
համարում այդ պատիժը, որու ցաւն աւելի ազդեցութիւն
ունի նրա վրայ քան թէ յանցանք գործելուն համար իր
զգացած ամօթը :

43-Այս տեսակ պատիժը բնականապէս մի տղու առե-
լութիւն զգալ կուտայ, նոյն իսկ խնամակալին սիրած նպա-
տակին վրայ : Ամէնօրեայ փորձով տեղեակ ենք, որ տղայք կա-
մաց կամաց սկսում են առել իրանց հաճելի եղած բաներն
անդամ, երբ նոյն բաներուն համար ծեծ են ուտում, օստո և
յանդիմանութիւն են լուծում : Իսկ մենք բնաւ չզարմանանք,
թէ մեծանալուց և մարդ լինելուց յետոյ երեխայք, չեն կա-
մենում նոյն սաստիկ միջոցներով զգաստութեան դառնալ :
Մի անձ կա՞յ, որ ամենաանմեղ զբօսանքից զվուրի, որ երբոր ան-
տարբեր է զրօ համար, եթէ ծեծով և յիշոյով ակամայ կամ-
քով նոյն զբօսանքին վարելու համար բռնադատուի և կամ
թէ նոյն զբօսանքին ամենափոքր պարագաներուն համար
սաստուի : Այս առելութիւնը շատ բնական է, նախատական
վարքն ու լեզուն առ հասարակ ամէն անմեղ բաները կթիւ-
նաւորեն : Մի անախորժ դեղի համար յատկացած բաժակին
տեսքը անդամ մարդուս սիրաբ կպղտորեն և նրանով համով
հոսով մի բան խմելն անհնար է նրանց, թէ և այն բաժակը
փայտի ձևաւոր և ոսկեհոս լինի :

44—Մի այսպիսի գռեհիկ կրթութեան եղանակը մի սարուկ դուրս կհանէ, տղան առ ժամանակ, գլուխ կծռէ և հնազանդիլ կձևացնէ քանի որ դաւաղանք գլխին վրայ կախուած կտեսնէ, սակայն երբ դաւաղանք կվերանայ և պատիժ կրելու երկիւղից կազատի, այն ժամանակ իր բնական յօժարութիւններն, որոնք ամենեւին փոխուած չհամարենք, խտուած ենից զօրացած և զրգռուած մոլեգնաբար դուրս կուտայ :

45—Եթէ քո խտութիւնը յետին աստիճան հասցնելով տղան անզուսպ և առանց բնաւորութիւնը նուաճելու յաջողի, շատ անգամ նրա տեղ վատթարագոյն և աւելի վնասակար մի ախտ յառաջ կբերէ նրա իմացականութիւնը փշագնելով : Եւ թէեւ այն ժամանակ կտրիճ և կայտառ պատանեկի փոխանակ, ձեռքիդ տակ կունենաս մի յապուշ և տըխմար արարած, որ իր անբնական թմբրութեամբը կարելի է դատարկ և անճարակ մտքիկանց աւելի հաճելի երեւի, սակայն տարիքն առնելով հաւանական է, որ իր բարեկամներուն անտանելի մի անձ դառնայ, վասն զի թէ իր անձին և թէ ուրիշներուն բոլոր իր կենացը մէջ մի անպիտան բան լինելուն տարակոյս չկայ :

ՎԱՐՁՔ.

46—Մի կողմանէ ծեծ և ուրիշ ցած մարմնաւոր պատիժներ ամենեւին չեն վայելել դաստիարակութեան, թէ որ փափաքելի է մեզ, որ մեր երեխայք խոհեմ, բարի և ուշիմ մարդիկ լինին : Այսպիսի պատիժներ շատ և շատ քիչ անգամ հարկից ստիպուած միայն պէտք է դորժածել : Միւս կողմանէ էլ երեխայքը այլեւայլ հաճոյական վարձքերով շողոքորթել և զգուշել խիստ վնասաբեր հետեանք ունի : Իր որդւոյն տանձ, ինձոր և ուրիշ ախորժելի երեցած բաներ ընծայող մի հայր որպէս զի հա իր դասը սովորի, իրա նպատակին ներհակ կը դործէ, վասն զի նրանով երեխային զուարճութեանց համար ունեցած հախումն ու յօժարութիւնը կզրդուէ և նրա վնասաւոր միտումը կարծարծէ անդիտութեամբ, որնոր ամէն ջանքով զսպելու և վարատելու պարտական է : Ուստի մի՛ կարծիր երբէք, որ երեխայն այս թերութեան վրայ իշխել կա-

բողանայ իր արբուն հասակումը, երբ մին կողմանէ նրան օտա-
տում եւ նոյն պակասութեան համար և միւս կողմանէ էլ
փոխարէն նրա յոժարութիւնն եւ մեծացնում: Յժէ սրտով
ուզում եւ մի խոհական բարեօրտ և առաքինի զաւակ ու-
նենալ, սորվեցրն նրա զեպել իր հարստութեանց, ճոխութեանց
և օրհրամուտութեան ցանկութիւնը ամէն անգամ, որ բանա-
կանութիւնն ու պարտականութիւնը նոյն բաներու հակա-
ռակը կդատեն քիչ: Սակայն երբ փողով կհրաւիրես նրան
որ եւ է բան կատարել տալու, կամ կվարձատրես նրան մի քաղցր
պատառով, որպէս զի իր գառը լաւ ուսանի, երբոր կխոստա-
նաս նրան մի գեղեցիկ պողպատ, մի նոր զգեստ, գլխեօ արդեօք
ինչպէս է քո նրան սորվեցրածը, բացարձակ խրատ եւ տալի
նրան որ նոյն վարձքը իբրեւ իրա միակ նպատակը նկատէ, նը-
բանց համար իր հողին տայ և բոլոր իր երջանկութիւնը
նրանց վրայ դնէ: Ահա այսպէս մարդիկ իրանց որդւոցը քե-
րականութիւն, պարել և ուրիշ առարկաներ, որոնք նրանց կեան-
քի երջանկութեան համար խիստ կարեւոր բաներ չեն, սորվել
յորդորելու նպատակով, անվայել պատիժներ կամ պարգև և
վարձք են խոստանում: նրանց առաքինութիւնը վշացնում,
դատախարակութեան կարգը խանդարում և այս ընթացքով
փառամուտութիւն, գոռոզութիւն, արծաթօսիրութիւն են սոր-
վացնում նրանց: Վասն զի նրանց անխնայ ցանկութիւնները
և ըղձերը փայփայուելով հետզհետէ ամենածանր մուրթեանց
արմատներն անկում նրանց օրտում, որոնք բնաջինջ անելու
միմիայն հնարը մեր ցանկութիւնները նուաճել և բանակա-
նութեան հնադանդեցնելն է:

47—Սրանից կարծիք չանեա թէ զրկել պէտք է երե-
խայքը իրանց առողջութեան և առաքինութեան անվնաս
եղած զուարճութենից և հեշտութենից, ընդ հակառակն,
կուզեմ որ նրանք մի քաղցր և զուարճ կեանք վերեն, զօ-
տալի և անմեղ խաղերով, այն պայմանով որ իրանք իրանցից
զղան որ այն զուարճութեանց վայելումը միմիայն իրանց ծը-
նողաց և դատախարակաց համարմունքին և յարգանքին պը-
տուղն է: Սակայն երբէք իբրեւ վարձատրութիւն պէտք չէ,
որ համարեն այս և այն զործքի համար, որուն դէմ կամ

ատելութիւն ունին կամ մրջանակ ստանալու փափաքով կատարեն :

48— Սակայն կասես դու թերեւ հիմայ, թէ մի կողմանէ գաւաղանը և միւս կողմանէ այս փոքրիկ քաջալերութիւնս ները, որոնք հաճելի են երևալներուն թէ որ վերջացնենք, այն ժամանակ ի՞նչպէս կարելի է կառավարել նրանց : Եթէ յոյս և ահ վերանան, ի՞նչ բան կմնայ դէնը նրանց սանձ լինելու... Հաւան եմ ես ըստ մասին, որ բարիք և չարիք, վարձ և պատիժ մի բանաւոր էակի գլխաւոր դրդիչներն են, սրանք են յիրաւի մի մտրակ, որով մարդկային ազգը աշխատում և յառաջանում է, ուստի և պատանեկաց համար էլ զործածել պէտք է, իրայց ծնողք և դաստիարակք էլ մօքից պէտք չէ հաննէն բնաւ, որ պատանիք էլ իբրեւ բանաւոր էակներ պէտք է նկատուին և ըստ այնմ վարուին նրանց հետ :

49— Ձեմ ուրանալ, որ վարձք ու պատիժ պատանեակներուն առաջը դնել հարկ է, եթէ նրանց մօքին վրայ ազդեցութիւն անելու դիտաւորութիւն ունինք : Սակայն այս մասին սխալուում են շատերը երբ նոյն դրդիչներն առանց ընտրողութեան զործ են ածում : Աս կարծեմ, որ մարմնական ներդրութիւններն ու հեշտութիւնները վատ հետեւանք յառաջ կրեւին, երբ տղայոց վրայ իշխելու համար իբրեւ պատուհաս և վարձատրութիւն զործ կածուին. վասն զի ինչպէս, որ յառաջագոյն յիշեցի, նոյն միջոցներն աւելի զօրացնելու և սաստկացնելու գործի կլինին այն յօժարութիւններն, որոնք ջնջելը մեր անհրաժեշտ պարտքն է : Մի տղու մօքին մէջ ի՞նչպէս առաքելութեան սերմ կսերմանես, երբ նոյն զուարճութենից հեռացնելու համար վատթարագոյնն ես առաջարկում նրան : Այս կերպով նրա ճաշակն աւելի կբորբոքես և նրա չղիտեցած բաներու համը աւելի կտաս : Երբոր մի տղայ փնտսակոր մրդի համար լաց կլինի, նրա լացը դադարեցնելու դիտամբ, այն մրդից քիչ փնտսակար մի ուրիշ միդք ես տալի, նրանով թէ և նրա առողջութիւնը պահում ես, սակայն պըղտորում և խանգարում ես, վասն զի այն զործողութեամբ միայն առարկան փոխեցիր, նրա քմքին և կամքին հետեւեցար

նրա փափաքը զոհացրիր և այնպէս բիւր և բիւր անկարգութեանց արմատը անկեցիր նրա մտքին մէջ: Իսկ եթէ երբէք նրա համբերութեան վարժեցնես, զիտացիր, որ նոյն միջոցին հանդարտում է նա թէև կամակորութեան ակտը անբուժելի կեցած է նրա սրտին մէջ ու միայն յարմար առիթ է նայում որ դուրս թափէ առաջինից աւելի ուժգին կերպով, քան զի նրա ըզձերը սլահուած մնալով, զօրանում են և քիչ մեծամեծ տաղնաւորներ են պատրաստում:

50—Ուրեմն տղայքը կարգի և կանոնի տակ պահելու համար, հարկ եղած վարձքն ու պատիժը բոլորովին տարբեր տեսակ է և այնպէս աղդու են, որ եթէ միանգամ նրանցմով զնանք ու գործենք, խիոյն մեր նպատակին կհասնինք և դժուարութիւնները կվերանան, յարգ և պարսաւ քան ամէն բան զօրաւոր դղիլիններ են մտքի և վարքի համար, երբ նրանց արժողութիւնը լաւ ճանաչուի: Եթէ միանգամ տղուն սրտին մէջ յարգանքի սէրը և պարսաւանքի երկիւղը տպաւորես, ճշմարիտ սկզբունքներու հիմն ու արմատը դրած կլինիս, որոնք նրա վրայ ներգործելով միշտ նրան անմոլար և ուղիղ ճանապարհով կառաջնորդեն: Սակայն ահա հարցնում են ումանք, թէ ի՞նչպէս պէտք է կատարել այդ բանը... Ստոյգ է, որ առաջին անգամ մի հեշտ գործ կերեայ և ես կարծում եմ թէ նրա եղանակը մի լաւ փնտռանով և քննելով պէտք է բանեցնել, որպէս զի մեր նպատակին հասնինք և հէնց այս եղանակում է կայանում և դաստիարակութեան գաղտնիքը:*

*) Հեղինակին յետագայ դիտողութեանց վրայ մեր ազգայնոց ուշադրութիւնը կհրաուիրեմ, Մինչև այսօր դրեթէ մեր բոլոր վարժապետներու և դաստիարակներու գործին, տղայքը զդաստութեան բերելու համար, եղել է փայտը կամ վախը ճակատին այս տոսկալի դրութիւնը ընդհանուր է մեր մէջ մի քանի զովելի բացառութեամբ, Գեռ մեր մէջ չեն գիտում այլևայլ ընտիր զգացմունքներու շարժառիթով եւ հրապուրով տղայոց թիւը եւ մոլի ցանկութեանց վրայ խշխել, ուստի եւ նենգամիտ, վատահոգի, վեհերոտ եւ յաճախ անախտան աշակերտներ, առանց հայրենասիրութեան, պատուասիրութեան և միժանձնութեան գեղեցիկ հանգամանքներով զարդարուած դուրս են գալի, որոնք վարժապետին գաւազանին առջեւ իբր գառնուկներ են երևում... սակայն

31-Նախ փոքր երեխայք անգամ դովասանքներ ալ յարգանք ունենալ կսիրեն մանտանդ իրանց ծնողքից յարգ և մեծարանք տեսնելը : Ուստի երբ մի հայր իր զաւակը դովումէ կամ պաղ և մի անտարբեր կերպարանք է ցոյց տալի, երբոր նա չար է դործում և երբ նոյնն է անում թէ մայրը և թէ նրա չորս կողմը եղողները, հաւասար եղեր, որ իսկոյն այդ անտարբերութիւնն ու պաղութիւնը տղան կզգայ : Իսկ եթէ այս վարմունքը տղուն ընթացքին համեմատ միշտ բռնութիւն, ապահովեմ որ աւելի ազդեցութիւն կունենայ նրանց վրայ քան թէ սպառնալիքն ու ծեծը, որոնք իրանց զօրութիւնը կորցնում են քանի որ հասարակ և սովորական կը դառնան : Իսկ բնաւ օգուտ չունին երբ մանաւանդ ամօթն էլ վերանում է, ուստի որչափ կարելի է ծեծ դարձածել պէտք չէ բացի այն յետին պարագայում, որնոր մի փոքր յետոյ պիտի յիշեմ :

32-Երկրորդ՝ յարգանքի և պարսաւանքի զգացմունքը տղոց սրտին խորը տնկելու և նրա աւելի կարեւորութիւն տալու համար ուրիշ զուարճալի կամ անախորժ բաներ էլ դործ դնել պէտք է, չէ թէ իբրեւ վարձք կամ պատիժ համարելով այս ինչ կամ այն ինչ դործին նկատմամբ, այլ իբրեւ բնական հետեւանք ցոյց տալով դովելի կամ պարսաւելի վարմունքի տէր եղողներին : Այս կերպով վարուելով, պատանիք կսխիւն մտածել, որ լաւ վարքի պատճառով յարգ և դովաստ ընդունուողները, ի հարկէ և բնականապէս ամէն մարդիկներ ի սիրելի

իրանց մաքումը այլեայլ հնարքներ կմտածեն, որ իրանց ներքին չարութիւններն ի դործ դնեն, երբ գաւազանը մի պահ հեռանայ, թող այն գաղանթութիւնը, որուն ժամանակ ժամանակ աշակերտներն դո՛ւ կը լինին, երբ մի վարժապետ բուն յանցաւորը դանելու համար իր անկարողութենից, ամէն աշխրտներն էլ ծեծով կթռչէ իր ոխը աւելելու համար : Թէ տղոց և թէ պատանեկաց սրտումը անիրաւութեան դէմ մի ընդարդոյ զգացում կայ, որ եթէ մի անգամ այս կեղտով վերանորոգի ամինատոսկալի հետեւանքներ յառաջ կուզան և ոչ միայն իրանց ընտանիքին և իրանց յատուկ աղմկն, այլ բոլոր մարդկային աղմկն դէմ առելով խամբ և քննով նրանց կզինեն և կպատրաստեն :

Նկատ. Թարգ.

յարգելի կլինին և հետեապէս միշտ բարիք կվայելն : Իսկ միւս կողմից եթէ մի վատ և անկարգ պատանի իր յարգը կարցնում է և անհոգ է պահպանելու, հարկաւ վատ անուն ժառանգելով և երեսից ընկած մնալով՝ պիտի խելաբերի և աշխատի կրկին, որ իր ծնողքին փափաքին հետեի և միանգամայն ինքն իրանից նրան դո՛հ անէ : Ահա այս միջոցով տոյց ցանկութեանց առարկան անգամ նրանք առաքինութեան կղզիէ, եթէ սկզբից, կանոնաւոր փորձառութեամբ տղայք սովորին տեսնել, որ իրանց սիրած բաների համար պէտք է յարգ և բարի անուն ստանան : Եթէ այսպիսի հնարքով և ամաչեցնելով, նրանց թերութիւններն ուղղես (վասն զի սրանցից ուրիշ պատիժ չէ կարելի դորձածել) և կարողանաս բարի անուն ստանալու սէրը նրանց սրտումը ներշնչել, այն ժամանակ քո ուղածին պէս կարող կլինիս կառավարել նրանք և ամէն առաքինի դորձքերու համար հետամուտ անել :

ՅՅ—Այս կանոնաւոր ընթացքին դէմ եղած ամենամեծ արգելքը կարծումեմ, որ տան մէջ եղած ծառայներու յիմարութիւնն ու չարամտութիւնն են, որ միշտ պատրաստեն երեսանց հօր և մօր ուղիղ զիտաւորութեան ներհակ վարուել տոյց հետ : Երբ տղայք յանցանք գործելով՝ իրանց հօրն ու մօրը աչքից կընկնին, սովորաբար այն անմիտ շողոքորթներու մօտ են զիմում զգուանք և մխիթարանք դանկու և այնպէս ծնողք որչափ, որ ջանք կանեն լաւ դործելու, այնչափ ծառայք կկանգարեն : Երբ մի հայր կամ մի մայր իր երեխին վրայ պաղ աչքով նայում լինի, պէտք է որ ամէն անեցիք նոյն պաղութեամբ վարուին նրա հետ, նրա ներելով երես չտան մինչև նա կարգի չմտնէ, իր յանցանքը չխոստովանի և չճանաչէ, ու թողութիւն խնդրելով առաջին ունեցած յարգը նորունց ձեռք չքրէ : Եթէ այս կանոնս ուշադրութեամբ բռնուի, հաւաստի եմ, որ այնուհետև ոչ ծեծի և ոչ յանդիմանութեան կարեւորութիւնը կերուայ, վասն զի տղայք իրանց հանգստութեան և գոհութեան համար խիստ ամէնուն աչքը մտնելու կաշխատին և դատապարտելի բաներից խորշելով՝ կնային, որ նեղութիւն, զրկանք չքաշին, թէ

և ոչ ծեծ լինի և ոչ յանդիմանութիւն : Այս կերպով համեատութիւնն ու ամօթը կտրուին և կամայ կամայ մի բնական առեւտրութիւն կսկսին զգալ այն բաներու դէմ որոց պատճառով ամէնից պարտաւ և ատելութիւն էին կրում : Սակայն ծառայներու վատ օրինակի ազդեցութիւնը ինչպէս վերայնելը՝ ծնողաց ուշադրութեան և ջանքին կթողում : Այն միայն կկրկնեմ որ այս կէտս կարի կարեւոր մի բան է և բարեբաղդ եմ համարում այն ծնողքները որոնք իրանց զաւակներու մօտ զգտատ և խոհեմ մարդիկ ունին :

34- Ուշեմ աղայքը յաճախ ծեծելուց և յանդիմանելուց կարելի եղածին չափ զրուշանալ պէտք է վասն զի այնպիսի մի պատիժ երբէք չահեկան հետեանք չի ունենալ այլ միշտ ծեծի արժանի սեպուած յանցանքի դէմ վայրկենական ամօթ և զգուանք կըրգռէ տղոց սրտին մէջ բայց եթէ բուն իսկ իրանց չարագործութեամբ իրանց սիրողներուն իրաւացի տհաճութիւնը և սրտմառութիւնը զրգուելու համար ամօթի զգացողութեամբ չեն զգալ և չեն ապաշտել ասել է թէ ծեծ ուտելու ցաւը նրանց համար մի կարի անկատար դարման է իրանց անկարգութեան դէմ : Միայն մի տեսակ վերի վերոյ դեղ է որ մորթին երեսը մի ժամանակ դարմանում է իսկ բնաւ վերքին խորնկին չհասնում : Ուստի զղալի ամօթ խաճութիւն և դժգոհութիւն պատճառելու համար երկիւզն է միայն բաւական աղայքը սանձելու և կանանի բերելու : Եւ այնպէս մարմնական պատիժները ապաւորութիւն չանելուց զատ նրանց միջում ամօթի զգացումն էլ փոքր առ փոքր կփարատեն և աղայքն աներես ու լիբր կանեն : Ինչ որ է համեատութիւնը աղջիկներու համար նոյն է ամօթը աղոց համար որնոր չէ կարելի միշտ պահպանել եթէ անդադար նրա դէմ դործես : Իսկ տհաճութիւն տալու վախը մի աննշան բան է լինում տղոց համար թէ որ ծնողք իրանց դժգոհութեան նշանները բարոյապէս ցոյց տալու տեղ մի յանդանք մի քանի ապաւակով և մշտով քաւել տան նրանց : Ծնողքին պարտքն է նախ մի լաւ քննել թէ յանցանքներից ո՞րն է իրանց բարեկութիւնը չարժողը : Իսկ երբոր մի կերպով իրանց տհաճու-

թեան նշանները կյայանեն, պէտք չէ, որ խիայն անոյշ երես ցոյց տան տղոց, այլ փոքր ինչ դժուարութեամբ նրանց յանդանքը ներեն և նրանց հետ բոլորովին հաշտուելու համար նրանցից՝ սովորականից աւելի մի բարեկարգ վարմունք և մի զգաստութիւն պէտք է պահանջեն, և այնպէս ներեն նրանց: Եթէ այս խորհուրդս բանի տեղ չգրուի, քո պատիժ առած բանդ, ամէնօրեայ սովորական մի գործողութիւն դառնալով՝ անպատճառ մի ոչինչ բան կսկսի երեւալ աղոյ և բոլոր իր ազդեցութիւնը կկորցնէ: Այն ժամանակ և պատուահաս կրեն ու ներողութիւն գտնելն այնպիսի բնական և հարկաւոր մի ընթացք կհամարուի իրանց, որչափ որ, կէսօր, իրիկուն և առաւօտ պատիժներն ու նեղութիւններն իրարու ետեւից կյաջորդեն:

55 - Իսկ բարի համբաւի մասին այս տեղ այնքան միայն կասեմ, որ այս զգացողութիւնը թէև առաքինութեան ճիշմարիտ սկզբունքներու պայմանը չէ, վասն զի առաքինութիւնն է մարդկային պարտքերու ճանաչումը, հեռեկով Աստուծոյ նրա առած լուսոյն, խորհրդին և յուսալով նրա հաւանելուն և վարձատրելու վրայ, սակայն, դարձեալ սրա խիստ մի մօտ բան է, վասն զի բարի համբաւը, այլոց բանադատութեան իբրև միահաւան վկայութիւնը և գովեալը լինելով՝ առաքինի և ուղիղ գործքերու, պատանեկաց համար էլ ընտիր առաջնորդ և յորդոր կարող է լինել, մինչև որ չափահաս դառնալով կարողանան իրանց յատուկ գատողութեամբ ճշմարիտն ու թիւրն միմեանցից զանազանել:

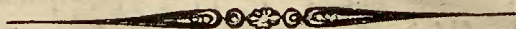
56 - Այս նկատմունքս և գիտողութիւնս բաւական են պատիժ և գովեստ տալու մասին ծնողաց վարմունքն ուղղելու: Երբեմն յանդիմանելն ու սաստելն անհրաժեշտ հարկ լինելուն, երեխանց արած սխալմունքին և յանդանքին դէմ, ծնողք այն յանդիմանական և սաստական խօսքերն, ոչ միայն ծանր և հանդարտ կերպարանքով և անաչառութեամբ պէտք է, որ յայտ առնեն, այլ նաև առանձին մի տեղ և ծածուկ: Իսկ եթէ գովեստի արժանի են, նոյն գովեստը այլոց՝ առջև պէտք է առնալ տղոց, որով կրկնակի վարձատրած կհամարեն ի-

բանք իրանց : Վասն զի ծնողք իրանց զաւակներուն թերու-
թիւնները չհրատարակելով նրանց ուրիշներուն համարումն
աւելի յարգելու կ'որդորեն, և նրանց դաս կ'լինի նաև զգոյշ
լինել միշտ անդադար պահելու իրանց բարի անունը քանի,
որ դեռ այն կ'վայելեն : Սակայն երբոր մի անգամ իրանց ան-
կորդութիւնները հռչակուելով, իրանցից ամօթ և երեսի
ջուրը կ'վերնայ, այն ժամանակ բոլորովին կ'յուսահատուին և
այն բարոյական սանձը բրթելով՝ զլիսովին անփոյթ կ'ըլլին ու-
րիշներուն լաւ կարծիքը և յարգանքը շահելու, քանի մօտա-
ծեն թէ իրանց անունը արդէն արատուելի կեղտոտուել և
մրտուել է :

57—Գարձեալ թէ որ սկզբից մի ուղիղ ճանապարհով
զնաս երեսանց հետ, ոչ վարձատրութեան և ոչ պատժի հար-
կաւորութիւն կ'մնայ, թէև հիմայ անհրաժեշտ մի դործիք ես
համարում, քանի որ նրանց դործադրութիւնը ընդհանուր և
հաստատուն է եղած. վասն զի պէտք է թողուլ տղայքը, որ
իրանց անմեղ գիծութիւնները, մանկական խաղն ու խնդումը
ազատօրէն կատարեն, որչափ որ ներկայ եղողներուն վայել ե-
ղած ակնածութիւնը կարելի է տանել : Թէ որ մանկութեան
և ոչ թէ բուն իսկ մանկանց աննշան յանցանքներու կամ
սխալմունքներու վրայ աչք խփելու լինիս, մինչև որ ժամանակը
բարի օրինակներ, և խոհուն հասակը դան դարմանեն և ուղղեն,
անտարակոյս տղայք մի շատ անտեղի պատիժներից կազատին,
որոնք կամ երեսանց բնական յօժարութեանց յաղթել չկա-
րենալով սովորական, անզօր և հարկաւոր եղած ժամանակն
էլ ապարդիւն կ'առնան, կամ թէ մատաղ հասակի ընդա-
բոյս զուարթութիւնը փարտեւելով՝ նրանց բնաւորութեան,
մաքին և մարմնոյն մեծամեծ վնասներ կ'պատճառեն. իսկ եթէ
նրանց խաղերու ազմուէն ու շշուկոյր անտանելի, կամ իրանց
գտնուած ընկերութեան մէջ անվայելուչ թուին (և անշուշտ
ծնողք էլ այն տեղ կ'գտնուին) իսկոյն նրանց հայրը կամ մայրը
եթէ արդէն իշխողութիւն ունին իրանց երեսանց վնաս, մի
աչք ցոյց տալով, կամ մի խօսք ասելով՝ նրանց կ'հեռացնեն խա-
ղից և կ'հանդարտացնեն, սակայն երեսանց նոյն խաղասէր զը-

ուարթութիւնն է, որ բնութիւնը իմաստութեամբ ատել է նրանց հասակին և բնաւորութեան համեմատ. չէ թէ կտրել և ճշշել, այլ մանաւանդ խրախուսել պէտք է, որպէս զի նրանց ուժը և առողջութիւնը կտղզուրէ, զբաղմունքը նրանց խաղ և զուարճութիւն անելով, որնոր գասախորակութեան մի զլիսաւոր արհեստն է :

Թարգմանութիւն
Մատթէոսի Մամուրեան :

ՅՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԵՒ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒ ԵՒ ՆԴԱ ԱՅԺԿԵԱՆ

ՎԻՃԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՇԱՀՇԼԱԶԱՐԵԱՆՅ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ազգի գոյութիւնն յիրաւի պատմութեան մի սքանչելիք է, որ շատ կողմանէ արժանի է Եւրոպացի դիտականներուն ուշադրութեան և խորին քննողութեան :

Հայոց ազգն ամենեւին մի օրուայ համար չերևեցաւ աշխարհիս երեսին վրայ, որ մի անցաւոր պաշտօն կատարելուց յետոյ, շուտով էլ կրկին ոչնչութեան մէջ մտնի :

Եգիպտացիք, Ասորեստանցիք, Քաղդէացիք, Բաբելացիք, Փղշտացիք, Մովաբացիք, Փրիւգացիք, Փիւնիկեցիք, Թրակիացիք, Կողզիսացիք, Լիւդացիք, Մեդացիք, Կապադովկիացիք, Սիւլիսիք, և ուրիշ շատ ազգեր, այլևայլ ժամանակ Հայոց ժամանակակից են եղել, այս ազգերու մեծ մասն էլ նրանց հարևան էին և շատերն էլ բազմութեամբ քաղաքակրթութեամբ, յաջողակութեամբ, առևտրական գործունէութեամբ և զինւորական գործութեամբ նրանցից գերազանց :

Սակայն, միանգամ որ իրանց պաշտօնը կատարուեցաւ, միանգամ որ իրանց վախճանին ժամը հնչեց, երկրիս երեսէն դուրս գնացին և աներևոյթ եղան թողելով իրանց երկիրը, աղգայնութիւնը, կրօնը ուրիշներուն : Իրանց միջեց շատերուն ցեղն անգամ դադարեցաւ, ոմանք էլ գրեթէ և նշմարանք անգամ չթողեցին յիշատակարաներու և պատմութեանց մէջ : Ո՞վ կարող է այսօր մի Փիւնիկեցի, մի Լիւդացի, մի Կողզիսացի, մի Կապատովկացի կամ Փիւնիկեցի գտնել : Յաւիտեանս աներևոյթ

եղան և նոր սերունդներու մէջ կորան, գնացին : Ընդհակառակն
 Հայք նրանց չափ հին լինելով և նրանց պէս ճշարտոր և ջարդ
 ու փշոր լինելով, էլ ի կան տակաւին աշխարհիս երեսին վրայ
 և պահած են իրանց լեզուն : Իրանց քրիստոնէական ազգային
 կրօնը, իրանց հայրենի երկիրը, իրանց յիշատակարանները, սո-
 վորութիւնները և օրէնքները, որոնք իրանց ազգայնութեան նման
 կենդանի են : Այս իրերուն նայելով կարելի է հասածսել և
 պնդել, որ այս ազգը տակաւին իր պաշտօնը չէ կատարել և դեռ
 ջնջուելու և կործանուելու վրայ չէ : Թէ որ Արեւելքին սահմա-
 նուած է մի օր քրիստոնէութիւնը լնդունելու, թէ որ քաղաքա-
 կըրթութիւնն այն տեղ պիտի մննի, թէ որ այն տեղ բարք և
 վարք պիտի ամրանան : Հայք անշուշտ մի մեծ պաշտօն ունին
 կատարելու այս վերադարձացման գործքին մէջ : Ասիոյ Թուրքաս-
 տանում, Եգիպտոսում և Պարսկաստանում բնակում են այլե-
 այլ յեղերէ և ծեսերէ քրիստոնէայք. Հայեր, Յոյներ, Ասորիներ,
 Խալդէներ, Քաթոլիկներ և Բրթէթանիներ, Բոլոր այս քրիս-
 տոնեաներու միջից Հայոց կրօնը դաւանողներն ամենից բազմա-
 թիւ են, իրանցից յետոյ կուգան Յոյնք, Խալդիք, Քաթոլիկք,
 Ասորիք, Բրթէթանիք : Այս քրիստոնէաներու ճիշդ թիւն
 անյայտ պիտի մնայ, քանի որ Թուրքաստանում քաղաքական վիճակ
 և կանոնաւոր աշխարհահամար չեղնիլ : Սակայն այս երկիրներում
 երկար ճամբորդութիւն անելով և կոստանդնուպոլսոյ պատրիար-
 վարանում եղած արձանագրերու մէջ արած հետազոտութեամբ,
 կարող եմ հաստատուն կերպով պնդել թէ Յամանեան կայսերու-
 թեան մէջ եղող Հայոց թիւը 3,000,000-ը կանց կենայ, Յունաց
 թիւն է ոչ աւելի քան 2,000,000-, Քաթոլիկներուն է
 280,000, որոնցից 150 հազարը Ասորիք են, 40,000 կամ
 45 Հայք, իսկ մնացածներն են Յոյն և Խալդի, որ առ-
 հասարակ Եգիպտոսումն են բնակում, թուով 150,000 կամ
 200,000 են, Ասորիք 150,000, Նեստորականք 100,000, Բը-
 րթէթանիները, որոնց մեծ մասը Հայք են 15 կամ 20,000-ի
 հասլիւ կհասնին :

Յոյներն առհասարակ Անատոլի ծովեզերոյ քաղաքներումն են
 բնակում, իսկ Հայք ամէն տեղ ցրուած են, ինչպէս ծովեզերեայ
 քաղաքներումը, այնպէս էլ ցամաքայիններումը, ղլխաւորապէս

մի միլիոնի կիսու չափ Երասխ, Տիգրիս և Եփրատ գետերու հո-
վիտներուն սւ ափերունն են բնակում բուն Հայաստանու մէջ :
Մի միլիոնի չափ էլ փոքր Հայաստանու մէջ : 250,000 կոստան-
դնուպօլսում, ուր տեղ աւելի բազմաթիւ են քան թէ Յոյները
և մնացածներն էլ Փոքր Ասիոյ, Ասորիքում, Պաղեստինում և
Եգիպտոսում : Ռուսաստանու Հայք 500,000—550,000 են :
Պարսկաստանու Հայք 120,000-ից մինչև 150,000, Աւստրիոյ
Հայք 20,000-ից մինչև 25,000, Հնդկաստանու Հայք 12,00-ից
մինչև 15,000 : Իսկ անկախ կովկասումն եղող Հայք են 15,000 :
Բոլորը մէկանց մօտ չորս միլիոն :

Այս ազգին սկիզբն ամենահին ժամանակներու կհասնի և
ազգաբանութիւնը կարծես Աստուծոյ ժողովրդեան ազգաբանու-
թենից աւելի հին լինի : Հայաստան, հէնց առաջին անգամումն,
Մովսիսի գրքերում կերևայ, ինչպէս Եդէմն, 1 որոյ մէջ առաջին
մարդը բնակեցաւ : Նոյն գրքին մէջ երկրորդ անգամ ևս երևան
է գալի, երբ Աստուած Նոյին սրտապարուելու համար մի տեղ է
ցոյց տալի Արարատ լեւան գագաթին վրայ 2 : Այն Հայերն
որոնք բնիկ են այս աշխարհիս մէջ և միշտ այս լեւան չորս կող-
մերումն են մնացել խումբ խումբ, այնպէս են համոզուել թէ
իրանք Նոյայ որդի Յաբեթայ ցեղեցն են : Բայց ըստ Մովսիսի
Խորենացւոյն 3 որ մի զգուշաւոր և ճշմարտախօս հեղինակ է,
Հայերն Հայկից են յառաջ գալի, որ էր թոռն կամ թէ աւելի
ճիշդն ասելով, թոռնորդի Յաբեթայ 4 : Այս ազգը թէև ծա-
նօթ է հին և նոր ազգերուն, այլևայլ անուններով, Արմէն 5,
Արամեան 6, Թոգ — Արմա 7,

1 Գիրք Ծննդոյ Բ. 3—13 :

2 Նոյնը Ը 4 :

3 Խորենացւոյն պատմութիւնը Երեսույթի ղլխաւոր ազգերու ամէն
էնկուովը թարգմանուած է :

4 Մով. Խոր. Հայ պատ Գ. Ա. ՂԼ. Բ :

5 Եւրոպայիներից :

6 Ասորիներից և Հրէաներից :

7 Հրէաներից :

Արմէնի 1, Արման 2, Սոմէխի 3, սակայն Հայք, իրանք իրանց ուրիշ անուն չեն տալ բայց միայն Հայ անունը, որոյ յոգնակին է Հայք և երբեմն Թողարմայ և Թորգոմեան 4 ըստ Հայոց ուղղագրութեան և երբեմն էլ Աքքանաղեան 5, Այն ժամանակն, որ կարծում է Հայք ապրում լինին, Բաբէլոնեան աշտարակաշէնութեան ժամանակին կհասնի. հետեւաբար Քրիստոսի թւականից 2,350 տարի յառաջ, Հայ պատմագրներու խօսքին նայելով այս ժամանակներումն է, որ Հայկ Բաբելոնից չու անելով իր ընտանիքին և իր ուղեկիցներուն հետ միասին, որոնք թուով մինչև 300 են եղել 6 գալիս է Արարատայ հիւսիսային Արեւմուտքն է հաստատում Երասխ և Եփրատ գետերու հովիտներում վանայ լճին մօտ և երկրին բուն բնակիչներն իրան հնազանդեցնելուց յետոյ, Հայ կամ Հայկական ազգայնութիւնն է հաստատում, որնոր պիտի պահպանուէր այնպէս սքանչելի կերպով այնչափ բնական, ընկերական և քաղաքական կործանումներից, փառամոլ աշխարհականներու ջարդ և մահ սփռող պատերազմներից և Սկիւթացի, Արաբացի և Սարմատացի բարբարոսներու արշաւանքներից յետոյ, Սիստատրիսներու, Շամիրամներու, Կիւրոսներու, Աղէքսանդրներու, Արշակներու, Սկիւթացւոց, Հռոմայեցւոց, Սասանեաց, Թաթարաց և Թուրքաց աշխարհակալութիւնները այս ազգն ուրիշ ազգերու նման բնաջինջ անելու տեղ, ընդհակառակն նրան քաղաքակրթութեան նոր նոր տարբերներ տուին, որոնք նպաստուող եղան նրա գրականութեան, ճարտարութեան և երկրագործութեան և նրա գեղեցիկ արուեստներու յառաջանալուն :

Եւրոպացի շատ գիտնականներ նորերումն այս երկրին և նրա պատմութեան ծագմանը վրայ պարապեցան և հաստորաւոր

1 Պարսիկներից :

2 Արաբացիներից :

3 Վրացիներից : Սոմէխի Վրաց լեզուով նշանակում է հարաւային, հարաւու ժողովուրդ, վասն զի Հայք Վրաստանում հարաւային կողմումն են. Սոմէթ, Հայաստան :

4 Հայ պատմագիրները :

5 Կորիւն, Վարք Սրբյն Մեսրոպայ. Մով. Խոր. Գ. Ա. գլ ԻԲ :

6 Նոյնը Գ. Ա. գլ. Ժ. :

գրքեր շինեցին, ամէն մինը նրա ծագումն իրարմէ լաւ մեկնելու և պարզելու մտքով: Բայց առ հասարակ սրանք առաջնորդ ունենալով իրանց՝ Հայաստանու համար օտարական բանագէտներ և շատ անգամ էլ տարակուսական հոգւով ուղղուելով, իրանց մէջ գտնուեցան ոմանք, որ մինչև Հայկայ գոյութեան վրայ անգամ տարակոյս ունեցան, իբրև թէ նա մի առասպելական անձն լինէր, ուրացան թէ աւանդական և թէ պատմական զրոյցներն ու կարծիքները, որոնք այս ազգին հոգւոյն մէջ ընդհանրապէս այնչափ տարածւել բնաւորուել են: Հեշտ բան է մի բան մերժելն ու ուրանալը, բայց այն բանն որ կարող չեղան անել, այս ազգին ծագումը մի ուրիշ կերպով ճշգրտելն ու մեկնելն է, վասն զի այս ազգը քրիստոսի ժամանակներում կար, նոյնպէս հինգերորդ, եօթներորդ, տասներորդ, հինգեւտասաներորդ և իննստասաններորդ դարերումն էլ կար Քրիստոսից յառաջ, նոյն և մի երկրին մէջ, նոյն և մի անունը կրելով իր վրայ, միշտ ամփոփուած Արարատ լեռան բոլորաիբր Եփրատ, Երափս և Տիգրիս գետերու անկունքներու մօտ:

Իմ գիտեցած օտարական մատենագրերու մէջ, Աղէքսանդր Բազմավէպն առաջինն է Հայոց գոյութիւնը մինչև քսաներորդ դարն հասցնողը Քրիստոսից յառաջ. ասում է թէ «Հայք Փիւնիկեցւոց վրայ մի արշաւանք անելով և նրանց վրայ մի յաղթութիւն տալով Աբրահամի քեռորդին գերի տարան 1»: Լաւ գիտենք, որ Եբրայեցւոց նահապետը նոր թւականից 2000 տարի յառաջ էր ապրում, և որպէսզի Հայք կարող լինէին Փիւնիկեցւոց դէմ այնպէս հեռաւոր տեղից պատերազմ բաց անել, որոնք ծովային զօրութիւն ունէին և զօրաւոր ու ծաղկեալ ալէ էին, գրեթէ քիչ որ տանք Հայոց, պէտք է որ գոնէ երկու դարու չափ գոյութիւն տանք Փիւնիկեցիներինց յառաջ, այս կերպով կգտնենք և Մովսէս Խորենացւոյն Հայոց ազգին ծագման համար նշանակած թուականը: Մեսոսորի վերին Ասիա արշաւելի 1490-ին, Քրիստոսից յառաջ, Արգոնաւորդներու դէպի Կողքիս արշաւելիս 126 ին, որնոր սահման

1 Եւսէբիոս Պամփիլոս, պատրաստութիւն աւետարանական, Յօդ. Բ. Ե 18. Սուրբ զրոց այս պատերազմի մասին պատմածը Կոստանթին Եւսէբիոսի պատմածիւրը, տե՛ս Ծննդ. Ժ. Գ.:

նակից է Հայաստանու, Շամիրամայ պատերազմին 1300-ին և Տրովադայու պատերազմում 1190-ին Հայաստանու և Հայաստանցւոց անունները կրկին կրկին անգամ յիշուած են 1. Տակիստոս 2 ասում է, որ Թէքէի հրապարակական շինութեանց վրայ փորագրուած արձանագրութեանց մին է եղել Բամադէյլ թագաւորի լիւպիոյ, Եթովիոյ և Հայոց ու Ասորւոց բնակած բոլոր երկիրներուն յաղթելը :

Այս տեղ առանց կամենալու Հայոց աշխարհին կամ թէ նրա երկրագրութեան ամբողջ պատմութիւն անելու, ջանք կանեմ միայն նրանց գլխաւոր իրերն յիշատակելու : Այս Ծրագիր Պատմութիւնը վեց այլեայլ շրջաններու է բաժանուում, որոնք իրարից որոշում են աւելի նշանաւոր դէպքերով : Առաջին շրջանումը հայկական ազգայնութիւնը պատմութեան մէջ երեւում է և կազմում : Երկրորդումը, Հայաստան աշխարհը մի նահանգ է լինում Սելեկացւոց պիտութեան : Երրորդումը կրկին անգամ իրբւ անկախ տէրութիւն է կանգնում Արշակունեան ձեռքով : Զորորդումը նորունց Հայաստան աշխարհը բնկնում է հետզհետէ Յունաց, Պարսից և արաբացւոց տիրապետութեան տակ : Հինգերորդումը վերադառնում է այլեայլ անկախ տէրութիւններով և վեցերորդումը Ռուբինեանց թագաւորութիւնն է ձևանում : Այս վեց բաժանումներու վրայ մի եօթներորդ էլ եմ աւելացրել որոյ մէջ խօսում եմ Հայոց իրանց երկրից չուելը և օտար երկիրներումն գաղթելը և այն վերջին դէպքերու մասին, որոնք պատահեցան վերջին դարումն իրանց երկրում և այս աղգին այժմեան վիճակին վրայ :

1 Ստրաբոն և Յոստինոս, Պատ. Փիլիպպոսի Գ. ԽԲ. ԳԼ. Բ. և Գ. Հայոց մի Եւրոպական ծագում են տալի, վիպութիւն բերելով, թէ մի Ամենոս անուն Թատագոնիկիցի Յատանի զօրավարներից այս երկիրը նուաճեց ու նրան վրայ իր անունը դրաւ : Հերոդոտոս Գ. Է. ԳԼ. ՀԳ. Հայոց մի փրկզիական ուղիղ է տալի, որնոր նոյնպէս Եւրոպական ծագում ունենալու կերթայ : Որչափ որ քիչ հաւանական երևայ առաջին տնգամումն Հերոդոտոսի կարծիքը, պատմաբանօրէն ճշգրտուած է, որ Հայք իրանք իրանց Ասքանադեան են անուանում, որնոր ցոյց է տալի մի հաղորդակցութիւն ծագման կողմանէ Ասքանադներու հետ որոնք Փրկզիայի նախնի բնակիչներն էին,

2 Գր. Բ. ԳԼ. Ժ :

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

(2350-ից մինչև 330 Յիսուս Քրիստոսից յառաջ)

ՀԱՅԿ դարձ է ա՛ռում Բաբելոնից իր սնունդն ու տեղումն
և երեք հարիւրի չափ մարդիկներով ու գալիս բնակում է
Վանայ լճի հիւփային արևելեան կողմը, Եփրատ ու Տիգ-
րիս գետերու ակունքներու մօտ : Մի ճակատամարտի մէջ
սպանում է Բէլին կամ Բէշոսին, Բաբելոնի թագաւորին, որ
իրա Վրայ էր յարձակել և այնպէս հաստատում, հիմնում է
Հայ. կա՛մ Հայկական ազգայնութիւնը : Իր ցեղը, որ երբեմն
անկախ և երբեմն հարկատու է լինում Բաբելոնացոյ, Ասորես-
տանցոյ, Մեդացոյ, և Պարսից, իր ազգը 2,000 տարւոյ չափ կա-
ռավարում է :

Հայք, թէև բնութեամբ խաղաղասէր և երկրագործ ժողովուրդ են ընդունւմ, սակայն Հայկայ սերնդոց մի քանիսը մինչ ժամանակ իրանց աշխարհից զուրս են գալի և զնոմ են աշխարհակալութիւն անելու, կամ բնակիչներուն աճելուն և բաղձանալուն համար, կամ աւար ու կողոպուտ անելու ցանկութեամբ կամ թէ իրանց հօտերուն լաւ լաւ արօտներ ճարելու համար: Հայք իրանց զլաւս ունենալով քաջ աշխարհական Արամ, զուրս են գալի բուն Հայաստանից և արեւմտեան կողմում Նիկրատ և Նիլուսի մէջ տեղ գտնուած երկիրը զրաւում և իրանց են իւրացնում, որնոր յետոյ կապագովկիա կոչեցաւ, Հարաւային կողմումն էլ Միջագետոյ և Մէլիտինի մի մասն, որնոր յետոյ Փոքր Հայք ասուեցաւ: Հիւսիսային կողմումն մինչև Կիւլոս (այս օրուայ Կուր անուն զեար) տարածուած երկիրը: Արեւելեան կողմումը մինչև Կասպից ծով տարածուած աշխարհը, Ատրպատտականի մի մասն էլ միասին: Այսպէս է մեր յառաջը բերում Մովսէս Խորենացին Հայաստանու աստիճանս առ աստիճան ընդարձակուելը տասներեք դար Յիսուս Քրիստոս

սից յառաջ 1 : Դիողորոս Սիկիլիացին 2 այս պատմութիւնը մի դար յետոյ կատարուած մեր յառաջն է բերում մի ուրիշ կերպով : Նա ասում է «Նինոս . . . իր զօրքերը Հայաստան մտցուց և բնակիչները սարսափեցուց մի քանի քաղաք աւարի առնելով : Բարսանէս նրանց թագաւորը տեսնելով որ անկարող է դէմ դնել պարգեւներով իր թշնամին յառաջն է գայլ և հպատակութիւն է ցոյց տալի նրան : Նինոս էլ մեծանձնութեամբ է վարւում նրան հետ և նրան Հայաստանի թագաւորութիւնն է տալի նրանցից միմիայն օգնական զօրք պահանջելով : »

Արմաւիր կամ Արամայ — իր, Կարնի, Տիւրանակերտ, Յոլակերտ, Շամիրամակերտ (կամ Շահ — Միհր-ա-կերտ), որոնք քաղաքի անուններ են կրել իրանց վրայ, այն ժամանակն ուրիշ բան չէին բայց միայն մի քանի հարիւր հիւղերու խումբեր որոց մէջ ձմեռուան ժամանակն էին անցկացնում և ուր տեղ պատսպարում էին ցրտի դէմ կենդանիներու երամակները էլն նորունց դարնան դուրս թողելու համար : Հայկայ սերունդները երկար ժամանակ իբրև երկրագործ կամ հովիւ թագաւոր կեանք վարեցին. միմիայն Շամիրամակերտ քաղաքը Հայաստանու շեղիտօղիսը. որնոր հաւանական է արեգական և լուսնին նուիրուած լինի երևում է, որ այն ժամանակ վարչարուած լինի խորհրդաւոր արձաններով. որոնք փորուած են սրածայր սարին մէջ, գերեզմանատեղ լինելու համար, ինչպէս Եգիպտոսի բուրգերը հովիւ թագաւորներու ժամանակ Հայք իրանց տիրած երկրներում, մանաւանդ Կապադովկիում և Պոնտոսում, կրակապաշտութիւնն ու Անայիտ չաստուածուհին մտցրեցին :

Հայաստան աշխարհը թէև հայկազանց ժամանակ Ասիոյ ամենից զօրաւոր և ամենից ծաղկեալ աշխարհը չէր, ինչպէս էին Ասորեստան և Պարսկաստան, սակայն միշտ իր կարեւորութիւնն ունէր, իրան դաշնակցութիւնն ու միջնորդու-

1 Պատմութիւն Հայոց Աշխարհին Գր. Ա. ԳԻ. ԺԳ. և ԺԴ.

2 Գր. Բ. ԳԼ. Ա.

Թիւեր միշտ խնդրեցին մեծամեծ աշխարհականներն ամէն անգամ որ խնդիր եղաւ այն ժամանակուայ աշխարհիւ վիճակին վրայ : Ուստի տեսնում ենք , որ Ջարմայր Հայաստանու Թագաւորը, Պրիամու¹ օգնութեան է գնում Տրոփադայու պաշարման ժամանակ 1190 թուին, Հայոց և Ասորեստանցւոց զօրքերով : Պարսրը, մի ուրիշ Թագաւոր Հայաստանու, գնում է 620 թուին Կիւքսար Սեդաց Թագաւորին հետ Բարեյունեան² պետութիւնը կործանելու : Հրաչեայ 600 թուին, տալիս է Նաբուգոդոնոսորին մի զօրաւոր բանակ Երուսաղէմը³ կործանելու համար : Տիգրան Ա. 535 թուին Կիւրոս Պարսից Թագաւորին հետ գնում է Մարաստանը⁴ և Ասորեստանը⁵ նրաւաճելու : Հայկական բանակը միանում է Գսէրքսէսին Յունաստանը⁶ զրաւելու : Վահէ վերջին Թագաւորը Հայկայ⁷ հարստութեան, 50,000 հետեակ և 7,000 ձիաւոր զօրքով պատերազմում է Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյն դէմ, Դարեհին ու իր տէրութիւնը պաշտպանելու համար : Արաշէլայի ճակատամարտումը սպանում է Վահէ 330 թուին և Հայաստանն էլ 2,020 տարուայ տեւականութենից յետոյ փոփոխութիւն է կրում միանգամայն թէ իր սահմաններումը և թէ իր հարստութեամբը և իր կառավարութեան կերպին մէջ, երկու մասն բաժանուելով Սելէկացւոց և Հիւրկանիոց Թագաւոր Փրատափեռնեոսի միջում :

Վանայ⁸ քարաժայռերու մէջ փորուած անձաւները, ան-

1 Մով. Խոր. Պատ. Հայ Գր. Ա. ԳԼ. ԺԲ.

2 Երեմիա Գր. Ա. 27.

3 Մով. Խոր. Պատ. Հայ. Գր. Ա. ԳԼ. ԻԳ.

4 Նոյնը Գր. Ա. ԳԼ. ԻԶ.

5 Գսնափոն , Բիրոպէսիա . Գր. Գ. ԳԼ. Ա. : Գր. Ը. ԳԼ. Գ. և Դ. Հայկական բանակին թիւը, որնոր Կիւրոսին օգնական եղաւ այս պատերազմում հասնում էր 4,000 հեծեկազօր և 40,000 հետեակ, նոյնչափ զօրք էլ Հայաստանումն էր մնում երկիրը պաշտպանելու համար :

6 Հերոդոտոս Գր. Է. ԳԼ.

7 Կաէսիա Գր. Գ. ԳԼ. Դ. Օրմնտէսի և Միթրոպէսի վրայ խօսում է, որոնք ասում է, Արաշէլայի ճակատամարտին մէջ Հայոց բանակին հրամանատարներն էին :

8 Հայք Շամիրամակերտ են ասում այս քաղաքին, որ նշանակում է

Համար արձանագրութիւնները սեպածե տառերով, որոնք այլևայլ կողմերից այս ապառաժի վրայ ծածկուած են, ինչպէս նաև Մանագիւրտի և Սրտիմէդի¹ ժայռերու վրայ, որոնք հին քաղաքներ են հարաւային Հայաստանում, Գարիոնսի (տաճկացմէ Պայաղլու) և Պտէրիոյ² որոնք փոքր Հայաստանում քաղաքներ են Ալիւսի մօտ, և այս վերջերում Համիլտոն և Շարլը Տէքսիէր հնագէտներու գտած, Եփրատի վրայ, Անույ և Տիգրանակերտի³ յիշատակարանները ցոյց են տալի, որ քաղաքակրթութիւնն ու արուեստագիտութիւնը, ինչպէս նաև ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը մի կարի նշանաւոր աստիճանի են հասել Հայաստանի մէջ այն հին ժամանակներում, երբ Հռոմ հազիւ դուրս Շամիրամից շինուած քաղաք, Կերտ կամ կերդ բառը, Հայ եւ Ջէնդ լեզուներում հասարակ է և պատասխանում է Սլաւեան Կրատ եւ Կորոտ բառին, որ կնշանակէ քաղաք: Շահ-Միրզ Ջէնդ լեզուով կնշանակէ թագաւոր կամ ատուած-արեւգին, վասն քաղաքը երևում է, որ հնումը արեւգական սլաւոնական նուիրում լինի, ինչպէս Արդամշա, մի ուրիշ քաղաք նրա կշտին Անահայ էր նուիրած և Ռատան նոյնպէս մի ուրիշ քաղաք նրա մերձաւոր, Աստղան էր նուիրած կամ թէ Լուսնոսի. (Լուսնոյն) որուն Հայք պաշտում էին Մահիկ-անուհով, Կապադովկիացիք. Մաա կամ Մէն անուհով, որնոր Հռոմէացիք Մանսիւի դարձրին, նրա համար, որ Լուսինն էր ամիսներու բաժանումը որոշողը: Մովսէս Խորենացին իր Հայոց պատմութեան մէջ. Գր. Ա. գլ. ԺԶ. այս քաղաքներն իրանց սեպածե տառերու արձանագրութիւններովը Շամիրամայ է տալի, Նո կարծում է, որ այս քաղաքները թաղուհւոյ գանձերը պահելու համար ընին, կամ թէ նրա ամառանոցը, սակայն այս միջոցիս Պ. Շարլ Տէքսիէի քննութիւնները եւ ուրիշ ճանապարհորդներու խուզարկութիւնները, բաւականին նրանց ինչ բանի համար սահմանուած լինելը յայտնում են, որոնք զերեւմանատեղի լինելու համար են եղել թագաւորներուն եւ իշխանապետներուն, որոնց Շահ-Միրզ կերտ բնակարանն էր: Իսկ այն մինչեւ այսօր չկարդացուած արձանագրութիւնները, յիշատակուել են արդէն տասնութիւնք դար յառաջ Մովսէս Խորենացիից Գր. Ա. գլ. ԺԶ եւ առաջին անգամ էլ օրինակուեցան դժբաղդ Շքուլի ձեռքով որ սպանուեցաւ Փիւրիդից 1827 թուին:

1 Անահիտ չաստուածուոյն նուիրած քաղաք:

2 Այսօր Պողաւ—քէօյ:

3 Դիար-բէքիւ:

էր գալի իր հիւղերից : Հայաստանու բերրի դաշտերն այն ժամանակ առատութեամբ ցորենու, գարի, բամբակի, բրինձի, գինիի, որդանկարմիր, տորոն էին յառաջ բերում և հովիտներն էլ որոնք լիքն էին երևելի արօտներով, անհամար ձիաներ, գոմէշներ, ոչխարներ, այծեր, եզներ կովեր և ուրիշ ընտիր ընտանի կենդանիներ էին սնուցանում : Հայք, որ առհասարակ խելօք ժիր և զղաստ են, թէ ցամաքով և թէ ծովով վաճառակա-
նութիւն էին անում, գրեթէ այն ժամանակուայ բոլոր ծա-
նօթ ազգերու հետ : Արևմտեան հարաւումը Տիւրքսի և Տարսնի հրապարակներում, Հայաստանու ձիաններովն ու ջո-
րիներովն էր առուտուր ընում, որնոր շատ անգամ և սուրբ Գիւրջն էլ կ'իշատակէ ¹ : Արևելեան հարաւումը Բաբելոն և Նին-
ուէ, Եփրատ ², Տիգրիս գետերից Հայաստանու գինին, միր-
գը, փայտը տախտակն ու ուրիշ վաճառքներ էին առնում :
Արևելքում, Հայ վաճառականները Երասխ և Կուր գետերից
գնում էին Կասպից ծովը ³ և այն տեղից էլ Եաքսարդէս և
Օքսուս գետերից Բաքտրիացւոյ, Սոկոխանու, Պարթևաց և
Հնդկաց աշխարհներումն էին գնում և այս տեղերից ապրանքներ
բերելով զրկում էին յետոյ Սև ծովու վրայով, Յունաստան և Ի-
տալիա : Կովկասու խորին հիւսիսումն եղած աշխարհներից,
երևում է, որ Հայ վաճառականներն օգուտ քաղած լինէին, ու
րոնք յետոյ Մովսէս Խորենացւոյն այնչափ մանրամասն տեղե-
կութիւններ հաղորդեցին իր երկազրութիւնը շինելու համար :
Արևմտեան Հայաստանում, Քանդախ ⁴ ասում է, թէ «Ա-
մէն տեսակ ընտիր պարէն և պաշար զանուեցաւ, արջառ,
ցորեն, պատուական հստով հին գինի, չամիչ և ամէն տեսակ
«ընդեղէն» . . . նոյնպէս և ցորեն, գարի, բանջարեղէն և դաշ-
տերով էլ լիքը գարեջուր» մի փոքր յետոյ էլ աւելացնում է
«որ այս երկրիս մէջ (Հայաստանու) ձիերը Պարսկաստանու
«ձիերից մանր են, բայց աւելի կրակոտ են» : Հայաստանու մի-
միայն այս մասը տարին 20,000 ձիու մի հարկ էր տալի մեծ
արքային :

1 Եղեկիէլ ԻԷ. 14. ԼԲ. 6.

2 Հերոդոտոս Գր. Ա. ԴԼ. ՃՂԴ.

3 Ընդհանուր աշխարհագրութիւն, Մալդ-Բրէժնի. 807. Ա. եր. 111.

4 Անաբազ Գր. Դ. ԴԼ. Դ.

Հայկազանց ժամանակ Հայաստան եկող այլևայլ գաղթականները նրա բազմամարդ և զօրաւոր լինելուն միտոր տարերք եղան : Ամենից հին գաղթականներն երևում է, որ եզրիպատյիք ըլինին : որենք, ըստ Հերոդոտոսի¹ Սեպտորիսը պէտք է լինի բերած : սրանք փազ զեաթի ափանց վրայ հաստատուեցան. այս փազ զետը հիւսիսային Հայաստանից է դուրս գալի : Մովսէս Խորենացին², որ այս գաղթականներու վրայ խօսում է նրանց Քանանացի կոչելով, ուրիշ բաներու մասին տարբերում է նրանից : Յետոյ գալիս են Լեվիա—Ասորիքը կամ սպիտակ Ասորիքը³, որենք նոյն աշխարհակալը կամ թէ Ասորեստանեայց մի ուրիշ բռնաւոր տարած է ի փոքր Հայք : Թէկոաթփաղասար, Նինուէի թագաւորը, Գամասիոսն առնելուց և Իսպինն նոյն երկրին թագաւորը սպանելուց յետոյ, նոյն երկրից դուրս բերու թիկններու մի մասը և տարաւ նրանց Կիւրոս կամ Կուր⁴ գետին եզերքներում բնակեցրուց : Լեվիա—Ասորիք եփրատ և Ալիւս գետերու մէջ տեղում դառնաւ երկրում հաստատուեցան, որնոր հնումը փոքր Հայք կամ Կոպպոլիկա էր կոչուում և որուն զիսաւոր քաղաքն էր Պատերիա : Այս գաղթականներն աճելով և բողմանալով կարի մեծ նշանակութիւն ունեցան : Վեցերորդ դարումը սրանց վրայ յարձակուելով Կըրեսոս և նրանց հետ վատ վարուելով, մի մասամբ նրանցից դերի տարաւ, միւս մասն էլ փախաւ զնաց մեծին Հայոց արեւմտեան հարաւային նահանգներումը : Այն տեղ միանալով իրանց ազգակից Ասորեստանցւոց թագաւոր Սենեքերիմայ⁵ Աղբամէլիք և Սանասար որդւոց հետ, սաստիկ բազմացան : Ղասարուական, Աղձնիք, Մովիք և Տուրուքերան (մեծին Հայոց տասնուհինգ նահանգներից չորսը) այս ցեղի սերնդով բազմացան : Սրանք իրանց տէր Հայերից աւելի յառաջացած լինելով քաղաքակրթութեան մէջ, նրանց վրայ տիրացան իրանց կրօնքովն իրանց լեզուով և զրականութեամբ, սրանց լեզուն

1 Գր. Բ. ԴԼ. ԺԳ.

2 Հայ. պատ. Գր. Ա. ԴԼ. ԺԲ.

3 Հերոդոտոս Գր. Ա. ԴԼ. ՀԲ.

4 Ասորիք, Պաղեստին Յուդայաստան, գործ Լաորաի—Հաճիի եր 5:

5 Թագաւորք, ԺԲ. 37. Եսայի ԼԵ. 38. Տօրի. Ա. 21.

նոյն ժամանակից Հայք դատաստանական գործքերումը դործածեցին: նոյնպէս և քաղաքականութեան, կրօնին մէջ, մինչև Քրիստոսի թուականին հինգերորդ դարը¹:

Ասորեաց գաղթականութեան նման երևելի մի գաղթականութիւն էլ Պաղեստինից եկաւ և հաստատուեցաւ Հայաստան: Մովսէս Խորենացին² յիշատակում է այս առաջին անգամ Հրաչէի ժամանակ, որ իրա Նաբուգոդոնոսորին արած օգնականութեան փոխարէն, նրա արշաւանքին ընդդէմ եղիպտոսի Նիքամփով և Երուսաղէմայ Յովակիմ թագաւորներուն, վարձ էր արել բաղմամբիւ Երրայեցի գերիներ և բերել իր տէրութեանց մէջն էր բաժանել: Սակայն մենք ճիշդ գիտենք որ Նաբուգոդոնոսորից յառաջ, Սաղմանասար, նրա նախորդներից մինը, վարկել էր 750 թուին Իսրայէլացւոց թագաւոր Ուսէին, կործանել էր Սամարիան և տաքը ցեղը Եփրատայ դէնն էր տարել, այսինքն Հայաստանու հարաւային նահանգներումը: Մինչդեռ Նաբուգոդոնոսոր Երուսաղէմից միայն 100,000 գերի դուրս բերաւ: Այս գերիներու միջին էր զտնւում Սամբաս, կամ Շամբաս—Բաղբատ, որ նշանաւոր անձն էր և Բաղբատունեաց տան ցեղապետ, որ տանուհինգ դար յետոյ պէտք էր, որ փառաւոր էր Հայաստանու պատմութիւնը, նրան մի թագաւորական փառաւոր հարստութիւն տալով իր տանից: Եկբատանու, Շոշու, Բաբելոնի, Քաթսիփոնի և Նինուէի Հրէայք, տեսնելով Հայաստանցւոց կրօնին մասին ունեցած թոյլութեան թիւնները և առևտրական հաղորդութիւնները, եկան և նրանց հետ միանալով նրանց թիւը աւելացրին: Տիգրան Բ. Քրիստոսից 88 թուից մինչև 68 թիւ յառաջ, Սելևկացւոց վրայ իշխան լինելով, Պաղեստինից նորունց բաղմամբիւ գաղթականութիւն դուրս հանեց և բերաւ Հայաստանում տեղաւորեց: Քրիստոսի թուականին երրորդ դարուն վերջերը Հայաստանում հաստատուած Իսրայէլացւոց թիւը, որոնք մի մասամբ քրիստոնեայ էին դառել, հասնում էր ըստ Փաւստոս Բուղանդացւոյն 70,000 անից աւելի և մինչև 400,000 անձն:

1 Մով. Խոր. Հայ. պատ Գր. Ա. զԼ. Ը. և Թ. Գր. Բ. զԼ. ԺԴ, և ԼԹ. Գր. Գ. զԼ. ԾԴ:

2 Հայ. Պատ. Գր. Ա. զԼ. ԻԲ. Գր. Բ. զԼ. ԺԴ. ԺԶ. և ԺԸ:

Հայաստանու բերրի արօսներն ու հարուստ քաղաքները Սկիւթացի վայրենի հէներն, որոնք Ուրալ գետի և Կասպեանծովու եզերքներում չոր ու ցամաք երկիրներումը բնածինն են, իրանց վրայ քաշեցին, Տայք և Սադք կոչուած ժողովուրդները որոնք Սկիւթացի ցեղեր են¹, կամ իրանց առաջին չու անելուցը, կամ թէ ստիպուած Մասակեթներից, Քրիստոսի թուականից 624 տարի յառաջ, Մոսէէս թագաւորն իրանց գլուխ ունենալով մի յարձակում արին Հայաստանու հիւսիսային արևմտեան կողմերում: 23 տարի շարունակ ամէն տեսակ աղէտք և չարիք դործելուց յետոյ, Տայք և Սադք բոլորովին Հայաստան բնակեցան, և իրանց անուները տուին, առաջինները Տայոյ երկրին, Քսէնոփոնի Տաք ասած մեծին Հայոց նահանգներից մինը, որուն Թուխարք² գլխաւոր տեղն եղաւ, երկրորդները Սադաստան գաւառին կամ Սադաշէնի³, իրանց գլխաւոր քաղաքը, որուն այսօր Շաքի է ասուում, Նուխի Խուսերից, Կուրից մի փոքր հեռու:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(330-ից մինչև 450 Յիսուս Քրիստոսից յառաջ)

ՎԱՀԷԻ մեռնելուց յետոյ, որ վերջին թագաւորն եղաւ Հայկազանց ցեղին և որուն մահը 330-ին տրտահեցաւ, Հայաստան անտէրութեան մէջ ընկաւ. մի մասը կողոպուտ եղաւ Մակեդոնական սկետութեան, միւս մասն էլ չի դիտացուիլ թէ ի՞նչ տեսակ իշխանութիւն ունեցաւ: Մովսէս Խորենացին այս միջոցուայ հայրենեացը վիճակին վրայ մի խորին լռութիւն է տահում, միւս ազգային տրտմադիրներն էլ նոյն-

1 Հերոդոտոս Գր. Է. ԴԼ. 27.

2 Թուլարի, Սկիւթացի ազգ, ըստ Մաքսիմոսի և Պաղումէոսի, որոնք յառաջնումը Մերիքայումն, հիւսիսային Հնդկ բնակել:

3 Սադաշէն նշանակում է Յոյն Սադաստանացուց տաւան:

պէս լուռ են կենում այս մասին : Այս շրջանը մի աղօտ լուսով լուսաւորելու համար, ստիպուած ենք դնալ և ուրիշ օտարական աղբիւրներէլ մի քանի իրեր քաղել որնոր շատ անգամ մելորական և առանց արժողութեան են : Սակայն մի կարեւոր խնդիր է մնում լուծելու, այն է, Հայաստանու ամբողջ կամ թէ ոչ մի մասամբ միայն նուաճուելը Մակեդոնացի զիւցազնից :

Ըստ ինձ, Հայաստան միայն մի մասամբ նուաճուեցաւ : Իմ կարծիքն այն է, որ Վահէի սերունդները, հարաւային արեւմտեան Հայաստանը Աղէքսանդրի ձեռին ընկնելուց յետոյ, Հիւսիսային արեւելեան Հայաստանու լեռնոտ մասերումն երկար ժամանակ իրանց անկախութիւնը պահպանեցին և թէ յետոյ օգնեցին քաջութեամբ Արշակունեաց ցեղին, երբ նրանք բողբոջին Սելևկիացիքը Հայաստանից դուրս արին : Նմանապէս կարծում եմ, որ Աղէքսանդր երբէք Հայաստան ոտք չդրեց և թէ որ ֆուլնտոս Կուրտիոս նրան Երասխի ափանց վերայ է մեղ ցոյց տալի, այն հայաստանու Երասխը չէ, այլ Պարսկաստանու, որնոր թափւում է Պարսկական ծոցին մէջ, կամ թէ Հիւրկանիոյ Երասխն ուր տեղ դնաց Փրատափերնիսի վրայ պատերազմելու : Կուրտիոս իր պատմութեան Զ. գրքումը, Հայաստանը Աղէքսանդրի նուաճած երկիրներու թուումն է հաշուում : Զուստինոս ասում է, որ Աղէքսանդրի մահուանից յետոյ նրա պետութիւնն իր բանակի զօրավարք իրանց մէջ բաժանելու ժամանակ, Հայաստանը Փրատափերնեսի ընկաւ, որ էր ըստ Ստրաբոնի Հիտարնեսից, որ էր մինը եօթը Պարսիկ իշխաններից, որոնք Սմերդիս մոզը սպանել էր : Արեւմտ ֓րատափերնէսի որդիք իշխեցին Հայաստանու մի մասին վրայ թագաւորական անունով մի դարուց աւելի, Օրոնտէս վերջին թագաւորն եղաւ այս ցեղին : Նրա մեռնելուց յետոյ Հայաստանը բաժանուեցաւ Արտաշեսի և Զատրիադի մէջ :

Հարաւային արեւմտեան Հայաստանը, Վահէի մահուց յետոյ, փոխարքայի տեղ մի վերահայու ունեցաւ, Միհրան անուն, բնիկ երկրացի, որուն մի շար վերահայուներ յաջորդեցին Սելևկիոյ արքունեաց ձեռքով, երբեմն բուն իսկ Հայերից ընտրուելով և երբեմն էլ Ասորւոյ թագաւորներու զոհած զօրավարներու

միջից: Նեոպողոմէոսին մրդիւից իշխանութենից և մեռնելուց յետոյ, Արդաւարդ Հայկազն իշխանն իր հայրենեաց իշխանութիւնը ձեռք բերաւ և մեռնելէս Արաւազդ իշխանին յանձնեց. յետոյ եկաւ Արաաշէս՝ ամենից նշանաւոր անձն այս շրջանումը: Վեհանձն քաջ և պաշտպան արհեստներու, երկրագործութեան և վաճառականութեան և հասարակաց բարեկեցութիւն սիրող մարդ ըլնելով այս Արաաշէսը կամ Արաաշասը ըստ Պողիբոսի¹, իրա իմաստուն կառավարութեամբ իր ազգին սէրը իր վրայ գրաւեց և մեծին Անտիոքոսին Մաղնիսիոյ մօտ Հռովմայեցիներից յաղթուելուց շահուելով, սրնոր Քրիստոսից 190 տարի յառաջ էր, մեծին Հայոց ինքնիշխան տէր եղաւ: Հրաւիրելով իր հիւրընկալ աշխարհումն Աննիբաղը Կարթագինեցի զօրավարը նրա խորհրդին համեմատ հիմնեց 189-ին Արաաշատ քաղաքը, Երասխայ ձախ եղերքին վրայ, Արարատ լեռան դիմացը: Արաաշէս տեսնելով, որ Ասորոց տիրութիւնը Սելեկոս Գ. և Անտիոքոս Եպիփանու ժամանակ կործանելու վրայ է, ինքն իրան նրանցից աղաւ կացուց և շտապեց մի դաշնակցութեամբ Հռովմայեցւոց բարեկամութիւնը ձեռք բերելու:

Միհրդատ այն ժամանակ փոքր Հայքն էր կառավարում: մի դաշնադրութիւն արաւ Եւմենէսի և Պրուսիասի հետ, որ էին Պէրկասի թագաւորը և պատերազմեցաւ Կապադովկիոյ Արիարատ թագաւորին դէմ, և Պէրկասի թագաւորին զօրք ղրկեց օգնութիւն Ատաղոսի դէմ² կռուելու:

Արաաշէս խաղաղութեամբ մեռաւ, երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելուց յետոյ և իր նորածին տէրութիւնն իր անորժան Արաւազդ որդւոյն թողուց, որ իր եղերեագործութեամբը շուտով իր հպատակները ստուելնելով իրանից, նրանց ստիպեցրուց մի աւելի լաւ կառավարութիւն որոնելու հետամուտ լինել Արշակունեաց ցեղին մէջ, որ Ասիոյ ամենազօրաւոր ցեղերից մինն էր: Հայաստանն էլ Աղաբշաֆն իրա թագաւոր ընտրելով, աթոռից վար ձգեց այս առեւի իշխանը:

1 Պողիբոս Գր. Իբ. Քաղ. Դ.

2 Նոյնը Գր. ԼԳ. Քաղ. Ժ.

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(Սկսած Քրիստոսից 150 տարի յառաջ, մինչև

433 տարի Քրիստոսից յետոյ)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ Հարստութիւնը, որուն տիրապետութիւնն երրորդ շրջանն է կազմում և որնոր ամենափառաւորն է Հայաստանու համար, այս աշխարհին գահին վրայ հաստատուեցաւ առանց մի քաղաքական փնտա տալու և արիւն թափելու :

Արշակ և իր եղբայրը Տրդատ¹, ազգով Պարթևք, Բակտրիացւոց երկրումը (Խորասանումը) իրանց ձեռին մի իշխանութիւն ունենալով, արդէն իրանց հայրենիքն աղատելէին 256 թուին (Քրիստոսից յառաջ), Սելևկացի մարդպանները դուրս հանելով : Սելևկոս Գալլինոս մի ճակատամարտի մէջ դերի ընկնելով 233-ին Արշակ—Պի ձեռին (Արտաբան Ա.) Պարթևաց անկախութիւնն ընդունելէր վաւերական կերպով : Մեծն Անտիոքոս նրանց նիւակակցութիւնն ընդունելով, խաղաղութիւն էր արել նրանց հետ : Միհրդատ² Ա. որուն Հռոմէականցիք և Յոյնք Թէոս կամ Աստուած էին անուանում և Հայք էլ Մեծն Արշակ, Պարթևաց զօրութիւնը վերջին աստիճանին բարձրացրուց, իր տէրութեան տակ նուաճեց Մաքատանը, Հիւրկանիան, Եղիմախը, Ասորեստանը, Միջագետքը, Ատրպատականը, մի խօսքով, Երասխ, Եփրատ, Ինդոս և Նաբսարդ գետերու մէջ տեղերումն եղած բոլոր երկիրներն իր օրէնքներն ընդունեցին :

1 Տիրի—դատ ըստ Յունական ուղղագրութեան, Տրդատ, ըստ Հայոց (Տէր) իշխան, աստուած (դատ), տալ, ուստի Տրդատ նշանակում է Աստուածատուր : (դատէ) Զէնդ լեզուով, (դատ). (դավատ) Սլաւերէն տալ. (տուր) Հայերէն (դռնէր). (դոն) Ֆրանսերէն նոյն և մի նշանակութիւնն ունին :

2 Ըստ Յունաց ուղղագրութեան Միթրի—դատ, Միհրդատ ըստ Հայոց (Միրհ) արեւ, (դատէ), տալ, Միհրդատ, արեգական պարգեւ :

Հայաստան, որ արդէն դարերից ՚ի վեր միացած էր Պարթևաց ¹ հետ կրօնով, լեզուով և հաւանականաբար մի և նոյն ծագումով, նոյն և մի քաղաքային և ընկերական կարգեր ու օրէնքներ, մի և նոյն շահ և վարք ունենալով, Միհրհատ առաջնից (Արշակ Մեծից) իրանց թագաւոր խնդրեցին նրա եղբայրը՝ Վաղարշակը, ըստ Մովսիսի Խորենացւոյն ², նրա որդին ըստ օտար պատմագիրներուն : Արշակունեաց հարստութիւնը Հայաստանի դահն ելաւ 150 տարի Քրիստոսից յառաջ, և Քրիստոսից 433 տարի յետոյ այս դահնցն ընկաւ : Ուստի 583 տարի թագաւորութիւն վարեց :

Արշակունեաց ժամանակ, Հայաստան, Պարթևաց ազգից յետոյ հիւսիսային արևմտեան Ասիոյ ամէնից զօրաւոր և ամէնից ծաղկեալ պետութիւնն եղաւ. այս ցեղից շատ թագաւորներ իրանց յաղթանակներովն իրանց կարգադրութեամբը և իրանց երկրադործութեան, ճարտարութեան, վաճառականութեան արհեստներու և հասարակաց զարգացման վերաբերած ամէն բաներու համար արած պաշտպանութեամբն ու քաջաւերութեամբն անմահացրին իրանց անունը : Վաղ-Արշակայ, Արտաշէս առաջնոյն, Տիգրան երկրորդին, Արգաթայ, Արտաշէս երկրորդին, Մեծին քոսրովու, Տրդատայ և Վռամ-Շապհոյ անունները յաւիտեան յիշատակելի պիտի մնան Հայաստան աշխարհի պատմութեանց մէջ :

Միհրհատ Ա. (Մեծն Արշակ) թաղն իր եղբօր Վաղ-Արշակին տալով՝ քացի Մեծ և փոքր Հայքից, նրան յանձնեց նաև Ասորեստանու, Միջագետաց, Օսրէոնի և Ատրպատականի մի մասը, նոյնպէս և երկրորդ Կասպագովկիան, Վրաստանը, Աղուանքը և Կասպիցը, կամենալով այս կերպով մի զօրաւոր և ամուր տէրութիւն կազմել և իբրև մի երկրորդ Պարթևական տէրութիւն կանգնել բուն Պարթևաց և Սելևկացոց տէրութեան մէջանդ, որնոր գեռ կենդանութեան նշաններ էր ցոյց տալի :

¹ Այս երկու ազգերու նոյն և մի ծագումն ունենալը անկասկածելի կերպով հաստատուած է, սակայն անհամար բառեր են գտնուում հասարակ եղած, Հայոց, Պարթևաց, Պահլաւաց, Արևաց և Պարսից մէջ :

² Հայ. պատմութիւն Գր. Բ. ԴԼ. Գ.

Վաղ—Արշակ¹ իրա բնակութեան համար Մծբին² քաղաքն ընտրեց : Իր առաջին գործն եղաւ քաղաքային և զինւորական մի օրինադիրք շինել և իր տէրութեան մէջ կարգ ու կանոն դնել, որնոր նահանգներու ու գաւառներու վրայ բաժանեց, նմանապէս դործակալաց համար մի դասակարգութիւն կազմեց և իր թագաւորած երկրին մէջ էլ մի փառաւոր ազնուապետութեան քստտ հաստատեց, այս քստտն է նախարարական կարգը :

Այսպէս իր տէրութեան մէջ ընկերական կարգ հաստատելով, ձեռք զարկաւ մի արշաւանք անելու ընդդէմ Ղազաց և Պոնտոսի, Փրիւզիոյ և Մաժակայ բնակչաց, որոնք Սելւկացւոյ նիզակակից էին և իրանց հրամանատար ունէին Մորփիւզիկէսն : Մի արիւնհեղ պատերազմի մէջ, որնոր տեղի ունեցաւ Վաղարշակայ և նրա նիզակակցաց մէջ-վերջնները ջարդ և բուրդ լինելով հնազանդեցան թագաւորին : Այս յաղթութենից յետոյ Հայաստանու սահմանները տարածուեցան և իր ազդեցութիւնը իրա հարեան ազդերու վրայ բանեցուց և մինչև այն ժամանակ անձանթ եղած մի զարգացում ստացաւ : Վաղարշակն էլ իր թագաւորութեան 22 տարին այս զարգացումն հաստատելու և ամրացնելու և իր ազգն երջանիկ անելու անցկացուց :

Արտաշէս Ա. (115-ից—90) որոյ թագաւորութիւնը 25 տարի տևեց, իր պապ Վաղարշակայ ընթացքով վարուեցաւ, արեւմտեան Ասիոյ մէջ շատ պատերազմներ արաւ և Սև ծովու եղերքներու վրայ հաստատուած յունական զաղթականներու երկիրները կործանեց, Արշակունեաց միջից առաջինն եղաւ իր տէրութեան մէջ Յունաց աստուածները մտցնողը, Արտեմիդայ, Հերակլայ, Արդուրնի, Արամազդայ, Աթենասայ և

1 Վաղ, Վալ, պատասխանում է Քաղդէացւոյ Բալ, Բէլ, Բեղոս բառերուն, Սլաւեանց Բոլ, Աստուած բառին, Թաթարաց Բոլդո, Վահալառ, Բարձր, բառերուն, որոնք նշանակում են Մեծ կամ Աստուած, Վաղ-արշակ, Մեծն կամ Տէր, Աստուած-Արշակ :

2 Սրա ուղղադրութիւնը փոփոխուում է Նիսիք, Նիսիք, Մծբին հայերէն :

3 Ղազիստան Տրաքիդոնի հարաւային կողմն է :

4 Կեսարիա, մեծ կատարյովիից զլիաւոր քաղաքը :

Եփեսոսեայ արձաններն, որոնք Սկիւտիասայ և Կրետացի Գիրե-
նասայ դիւսաւոր գործքերն են. Արտաշէս յափշտակելով Յոյնե-
րից բերաւ խառնեց ազգային աստուածներուն. Արևուն, Լուս-
նին, Որմզդայ հետ և մոգականութեան պարզութիւնն էլ ա-
պականեց :

Հռովմ չկամենալով կամ թէ չհամարձակելով նրա դէմ
պատերազմ բաց անել, բանարկութեամբ նրան կործանելու
միջոցը գտաւ : Հայկական բանակն Հռովմայեցւոց ոսկով խաբ-
ուելով և հրապուրուելով, փոքր Ասիոմ մի արշաւանք ա-
նելու ժամանակ, ապստամբեցաւ և Արտաշէս սպանուեցաւ
ղաւակցութեամբ : Տիգրան Բ-ի նրա որդւոյն ժամանակ (90-ից
— 36) Հայաստան իր զօրութեան, մեծութեան յաջողութեան
և փառացը վերջին ծագը հասաւ : Ասիոյ տիրապետութիւնը
և թագաւորաց թագաւորի պատուանունն, որ յառաջ Պարսկաս-
տանու Պարթևաց էր ընկնում, 114 թուից Արտաշէսն նրան-
ցից այդ պատուանունը յափշտակել էր : Տիգրան մինչև իր
թագաւորութեան վերջին տարիներն, որ 54 տարի տևեց, այս
յառաջապատուութիւնն իր վրայ պահեց : Միհրդատ Բ. թա-
գաւոր Պարսից, զէնքով սնդեւ կամենալով իր պահանջմունք-
ներու մասին, Տիգրանայ դէմ պատերազմելիս, Երասխ գետի
ափանց վրայ սպանուեցաւ 88-ին : Ասորւոց տէրութիւնը
տկարանալով Հռովմայ և իրա միջեց ծագած խառնակութիւն-
ներից, պատառ պատառ լինելով իրա միջում եղած քաղա-
քական պատերազմներից և ընտանեկան կռիւներից, իր թագը
Տիգրանին տուաւ, նրան Ասիոյ ամենամեծ վեհապետը հա-
մարելով : Տիգրան Ասորւոց և Փիւնիկեցւոց տէր և իշխան լի-
նելով, իր յաղթանակները յառաջ քշեց և նուաճեց իր ձե-
ռին տակ ամբողջ Կապադովիան, Կիլիկիան և Միջագետքը և
այն տեղաց Պաղեստինու վրայ յարձակեցաւ, ուր տեղաց Հա-
յաստան հազարաւոր Խորայէրացիներ բերաւ. մի յարձակմամբ
Պտղեմայիս քաղաքն առաւ և Կղէոպատրային սպանել տուաւ :
Նոյնպէս մասնակից եղաւ այն պատերազմին, որ Հռովմ բաց
էր արել իրա փեսայ և նիդակակից Պոնտոսի թագաւոր Մե-
ծին Միհրդատայ դէմ. Հռովմ, որ ցանկանում էր Ասորւոց երկ-

րին տիրել, շատ անհանգիստ եղաւ, երբ լսեց, որ 88-ին (Քրիստոսից յառաջ), Տիգրան նրա վրայ տիրել էր :

Միհրդատ կամ Միթրդատ Հայոց բանակով պաշտպանուած, պատերազմի սկզբան Մանիոսին և Քոդրային յաղթեց, բայց Ղուկուղղոսից յաղթուելով Տիգրանի մօտ փախաւ : Երբ Տիգրան մերժեց Միհրդատն Ղուկուղղոսի ձեռին յանձնել, Տիգրանակերտի պատերազմը բացուեցաւ Տիգրիս գետին ափանց վրայ, Հայոց և Հռովմայեցւոց մէջ, Հայք յաղթուեցանայն ժամանակ Ղուկուղղոս Հայաստան մտաւ, բայց ինքն էլ Տիգրանից յաղթուելով, Եփրատայ մօտերը ետ քաշուեցաւ : Երբ Ղուկուղղոս օգնութիւն առնելով Մծբին պաշարում էր, Տիգրան և Միհրդատ Հռովմայեցւոց Պաննիոս և Ֆարիոս զօրավարներուն յաղթեցին : Այս համբաւին վրայ, Ղուկուղղոս պատրաստուեցաւ նրանց դէմ միվճռողական պատերազմ տալ, բայց իր բանակումը պատահած սպառամբութիւնն այս բանիս արգելք եղաւ : Պոմպէոս, որ նրա տեղը բռնեց Միհրդատին հետ կռուելուց և նրան յաղթելուց յետոյ Հայաստան մտաւ, Տիգրանայ որդւոյն Տիգրան—Բի առաջնորդութեամբ, որ մասնեց իր հօրը ուրիշ սպառամբներու հետ : Տիգրան տեսնելով իրան պաշարուած Հռովմայեցւոց ոսկւով և քաղաքականութեամբ ղլուխ վերուցած սպառամբներից, առանց կռուելու խողաղութիւն արաւ Հռովմայ հետ : Գաղատիոյ, Ալիւկիոյ, Կապուդովկիոյ և Ասուոց երկիրներում արած աշխարհակալութեանց մի մասից ձեռք վեր առաւ, որոնք Հռովմայեցւոց տէրութեան հետ միացան, Փոքր Հայոց մի քանի նահանգները իբրեւ տէրութիւն կանգնեցան, որոնք բնիկ թագաւորներ ունեցան Հռովմայ պաշտպանութեամբ : Այս խողաղութենից մի քանի տարուց յետոյ, Կրասոս արեւելք եկաւ Պարթևաց դէմ կռուելու : Տիգրան նախ կամեցաւ գէնքը ձեռին չեղոքութիւն պահել, բայց տեսնելով Հռովմայեցի զօրավարի չար ղիտաւորութիւններն իր մասին, Որոտէս-Գին¹ հետ նիզակակից եղաւ և Հայկա—Պարսիկ բանակը բոլորովին յաղթեց Հռովմայեցւոց բանակին : Այս զործքին մէջ (39) Կրասոս իր որդւոյն հետ սպանուեցաւ : Երբոր Կրասոսի գլուխն ու ձեռքը Հայաստան բերուեցաւ, որ

1 Արչէս կամ Արտաչէս Հայ պատմագրներից :

տեղ և այն ժամանակ Որոտէսն էր գտնուում, վասն զի եկել էր իր Բաղոր որդւոյն Տիգրանայ աղջկան հետ ամուսնութիւնը կատարելու. Պլուտարգոս¹ ասում է, որ Արտաւազդ Հայաստանու թագին ժառանգն այն ժամանակ մի ողբերգութիւն շինեց Յունայ լեզուով :

Այս մեծամեծ դէպքերից հետէ, որոնք Հայկական միապետութիւնը սաստիկ սարսեցրին մինչև Արգարայ թագաւորութեան ժամանակ, որ ժամանակից եղաւ Յիսուս Քրիստոսի և առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, ոչինչ նշանաւոր բան չունինք այս տեղ յառաջ բերելու, այլ միայն այս տէրութեան կամաց կամաց տկարանալը : Չեմ խօսիլ այս թագաւորին՝ Մարդ Աստուծոյն հետ ունեցած հաղորդակցութեան մասին և իրաքրիստոնէութիւնը ընդունելուն, որոնք ծանօթ են քրիստոնեայ աշխարհիս : Թադէոս և Բարթոլղիմէոս առաքելաք բերին Հայաստան Աւետարանի լոյսը և երկուսն էլ ուրիշ շատ մարտիրոսներու հետ միասին հաւատոյ ճշմարտութիւնն իրանց արիւնով կնքեցին : Արգարից յետոյ, Արշակունիք Հայաստան 400 տարի թագաւորեցին, երբեմն իբրև դաշնակից և հարկատու Հռովմայեցւոյ, երբեմն իբրև թշնամի պատերազմելով, բայց ոչ երբէք իբրև հպատակ :

Պարսկաստանումը Արշակունեանց հարստութիւնը, 220 թուին մի սոսկալի հարուած կրեց, որնոր շուտով վախճան տուաւ այս իշխանութեան, որ արդէն տկարացել էր բարուց ապականութեամբ և ներքին երկպառակութեամբ : Արտաքսերքսես (Արտաշէր ըստ Հայոց) Սասանայ որդին, բուն Պարսիկ, Պարսկաստանը այս հարստութեան դէմ ապստամբեցուց : Վոլղոգէս Ե. 220 թուին Ֆիրմանում մեռաւ և Արտաւան եւրեք ճակատամարտումն էլ յաղթուելով, բռնուեցաւ և սպանուեցաւ : Արտաշէի հետ Սասանեաց հարստութիւնը Պարսկաստանու գահն անցկացաւ, որ նորէն այս պետութիւնը մի նոր զօրութեան մէջ մղեց : Բայց այս նոր հարստութիւնը (թագաւորութիւնը) օտար երկիրներում թագաւորող Արշակունի ցեղերուն բնական թշնամի լինելով, ուշ կամ վաղ արիւնահեղ կռիւներ լինելու տեղի պիտի տար այս ցեղին Հայաս-

¹ Կրատոսի վարքումը :

տանում թագաւորող շառաւիղին հետ. Հայաստանու թագաւոր Մեծն Խոսրով իր ամէն ջանքն 'ի գործ դրաւ Պարսկաստանու Արշակունիքն իրանց տեղը վերահաստատելու և Սասանեաց Պարսից գահն անցկենալն արգիլելու. սակայն բոլոր իր ջանքն այն հետեանքն ունեցաւ, որ իրան էլ կորցրուց: Արշակունի Անակը, գաւաճան գտնուելով իր ցեղին դէմ, անձնատուր եղաւ Արտաշէին և եկաւ Խոսրովի մօտ իբրեւ փախըստական պատուարուելու: Անակ Խոսրովի արքունեացը մէջ իբրեւ ազգական ընդունուելով, վերջապէս 260 թուին որսի մէջ սպանեց նրան: Խոսրովայ մահը Հայաստանը անտէրութեան մէջ գցեց, Արտաշէր էլ յարմար ժամանակ գտնելով, Հայաստանի տէր եղաւ: Այսպէս Հայաստան ընկճուեցաւ 291 թուից մինչև 286 թիւը Սասանեաց տալի, բայց մի քանի ամուր տեղուանք մինչև Պարսից Հայաստանից դուրս քշուիլը դիմացան: Հայկական Արշակունեաց ցեղը (ըստ գրոյ) բնաջինջ եղաւ: Տրդատ Խոսրովայ օրդին դեռ մանուկ, այս ցեղին վերջին շառաւիղը միայն կարող եղաւ խուսափել մահուանից իր դաստիարակին անձնանուիրութեամբը և հռովմէական կայսրութեան երկիրներում տարուելով, այն տեղ մեծ խնամքով մեծացաւ, յետոյ Հռովմէացւոց Եւրոպիում Գոթացւոց դէմ և Ասիայում Պարսից դէմ եփրատայ վրայ տուած պատերազմներում մեծ անուն հանելով, Նիկիանոսի, Կոստանդինոսի և Գիոզդետիանոսի բարեկամութիւնը ձեռք բերուիլ քաջութեամբն ու անձնանուիրութեամբը:

Տրդատ Հռովմէական արծիւներուն հետ հաւատարիմ մնացող Հայոց գնդերուն գլուխն անցկենալով, 286 թուին իր երկիրները մտաւ վերստին, յաղթեց Պարսից մի քանի պատերազմներում և վերջապէս բոլորովին դուրս քշեց նրանց և իր գահը վերականգնեց, նմանապէս և թագաւորական (ասուած) Սկիւթացւոց¹ դէմ և հիւսիսային Կովկասումն անհամար բարբարոսներու դէմ կռուելով յաղթեց և նուաճեց նրանց, որոնք Սաբորի (Շապհւոյ ըստ Հայոց) թեւադրութեամբ Հայաստան աշխարհին վրայ մեծ յարձակում էին անում²:

1 Սիթի Բէճի. Լա.

2 Մով. Խոր. Հայ պատ. Գր. Բ. ԴԼ. ԶԷ.

Երբ որ դահը վերականգնեցաւ և խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ, Տրդատ իր ամէն ուշադրութիւնը իր տէրութեան ներքին վեճակին վրայ դարձրուց և շատ բարեկարգեց : Քրիստոնէութիւնը, որ Թադէոս և Բարթոլղիմէոս առաքեալները Հայաստան էին մտցրել 39 թուից մինչև 45-ը հալածանքի մէջ էր, սակայն շատ հաւատացեալներ կային : Տրդատ վարքով և բարքով մարդ լինելով և կրօնական զգացմունք ունենալով, յառաջ՝ որ ջերմեռանդ Որմղդապաշտ էր, յետոյ սուրբ Գլարիգոր Պաթլից լուսաւորուելով բայց երկար ժամանակ դէմ դնելով և հալածելով քրիստոնէութիւնը, վերջապէս ինքն և իր բոլոր ընտանիքն էլ 300 թուին քրիստոնեայ դառան : Ժամանակ չանցկացաւ, Հայաստան, Աղուանից աշխարհքը, Վերաստան և Ատրպատականի մի մասը նրա օրինակին հետեւեցան. քրիստոնէական կրօնը այս կերպով բոլորովին հաստատուեցաւ ամբողջ Հայաստանեայց աշխարհին մէջ և պահպանուեցաւ այն տեղ միշտ մինչև մեր օրերը, ընդդէմ այն ամէն հալածանաց, որ իրա դէմ յարուցին Պարսկաստանու մոգպաշտութիւնը և Արաբստանու Իսլամութիւնը : Բայց ցաւալի է տեսնի, որ Տրդատ Հայաստանեայց աշխարհին ամենափառաւոր և ամենալաւ թագաւորն իր թագաւորութեան 57 տարին շարունակ իր հպատակներուն լուսաւորութեան և երջանկութեան համար նուիրելուց յետոյ՝ 342 թուին թունաւորուած վախճանեցաւ : Իրան յաջորդող թագաւորներու կեանքը մի դար շարունակ ուրիշ բան մեր յառաջը չեն հանել բայց միայն գազանութիւն, անդթութիւն և խայտառակութիւն : Այս վայրենի հրէշները Արևելքուց հասարակ եղած մոլութեանց հետ խառնելով և Հռովմայ սոսկալի վարքն ու բարքը, իրանց կեանքին և քաղաքականութեան մէջ բարուց կատարեալ ապականութեան մի ողբալի օրինակ ցոյց կտան. իրանց ցեղը 435 թուին դահից ընկաւ Արտաշրի օրովը, որ էր վերջին թագաւոր այս հարստութեան : Այս ժամանակուայ Հայաստանու նախարարներն իրանց փառք համարեցին Պարսկաստանու թագաւորից իրանց մեծը վերացնելու և իրանց ազատութիւնը ջնջելու համար խնդրելը :

Բայց այս անարդ Արշակունեաց մէջ, պատմութիւնը փա-

աւարութիւն առաքինի Վաւաւ — շաղհաւոյ զարուծեանց և զի-
տուծեանց պաշտօնական, որ հասարակաց կրթութեան հոգ առ-
բաւ և իր ազգին երջանկութեան համար աշխատեց: Մարդկային
ազգի բարերար և առաքինի կաթողիկոսներ¹ սուրբ Գրի-
գոր Լուսաւորչի ցեղից մեզ մոռայնել կտան վերջին Արշակունի
թագաւորներուն վատութիւնները: Հայաստան աշխարհին առա-
քեալ² սրբոյն Գրիգորի (Լուսաւորիչ անուանեալն Հայքն ու
Աղուանք լուսաւորելուն և քրիստոնէայնելուն համար) իր
որդւոյն Վրթանիսի, Մեծին Ներսիսի (մահուան դեղով սպա-
նուած,) Աստուածաշնչի թարգմանիչ Մեծին Սահակայ անուն
ները յաւիտեան պիտի անջնչելի մնան Հայրաստանու պատմու-
թեան մէջ: Քրիստոնէութիւնն ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս և
Հայաստան մի նոր քաղաքակրթութեան նոր բարոյականութեան
և նոր զաղափարներու բողբոջն ու տարիքը բերում: Քրիս-
տոնեայ եղող Հայոց նոր դրացմունքեր շնչեց, հասարակաց
լիզուով Աստուածաշնչի թարգմանութիւնն այս հիմեանքն
յառաջ բերելու շատ նպաստաւոր եղաւ: Այսպէս մեզ պատ-
մում է Ղազար Փարպեցին, որ հինգերորդ դարու մասենագիր
է: Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ աստուածային պաշտօնը
Ասորի և Յոյն լեզուով էր կատարուում մէկ ու կէս դարուց
հետէ: Հաւատացեալք այս լեզուներն չգիտենալով բարոյական
և կրօնական կրթութեանից և ուսումից զուրկ էին մնում:
Սուրբ Մեսրոպայ վարդապետը կատարեալ առաքելական մարդ,
հաւատով ազդուած և այս ժամանակուայ գիտուններից մինը
504 թուին Հայոց, Աղստանեց և Վրաց լեզուներուն տառերն
ստեղծեց: Անթիշապէս ամբողջ Պարսկա—Հայոց մէջ անհամար
դպրոցներ բացուեցան (Յոյնք թող չտուին Հայոց Հայաստանի
այս մասին մէջ, որ իրանց ձեռքին էր) և շատ կրիստոսարդ
Հայեր հոգեւորականութեայ, Եղեռնիոյ, Անախորայ, Աղէքսանդրիոյ
և Աթինքի բարձր դպրոցներում զբիւռեցան իրանց, Հայաս-
տանում սկսած ուսմանը կատարելու համար: Իրանց դար-

1 Մայրաքոյն զէսին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

2 Հայոց ամէն կարգ եկեղեցականաց մէջ մինչեւ հինգերորդ դարը
ամուսնութիւնը կար: մինչեւ այսօր էլ աւագները քահանաներն ու
սարկաւաղները ամուսնացած են:

ձին գիտնականաց մի ընկերութիւն կազմուեցաւ սուրբ Սահակ Պարթեւայ գլխաւորութեամբ, որ քաջ և խորն էր իմանում Յունարէն լեզուն : Այս ընկերութիւնը Աստուածաշունչ զրոյ և ուրիշ անթիւ Յոյն Հռովմայիցի և Ասորի հելլենականութեան փիլիսոփայական, բանաստեղծական, ուսումնական, աշխարհադրական, պատմաբանական, վարդապետական և բարոյական պրուածքներու թարգմանութեան ձեռք զարկաւ, այնպէս որ քրիստոնէութեան հինգերորդ դարը ճշմարտապէս հայկական գրականութեան ոսկի դարն եղաւ և սրբոյն Սահակայ և սրբոյն Մեսրոպայ դպրոցը ամենաընտիր մատենադիրներ յառաջ բերաւ այս լեզուին մէջ : Մովսէս Խորենացին, Մամբրէն, իր եղբայրը Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայ անուանեալը, Նղիշէն, Ղազար Փարպեցին, Նզնիկ Կողբացին, Կորիւն ոքանչեւ անուանեալը, Յովհաննէս Մանդակունին, Գիւտը, Ղեոնդը, Արձանը, Խոսրովին ու ուրիշ շատեր : Բոլոր այս մատենադիրները իրանց գրականական աշխատանքներով, հայկական գրականութեան հիմունքները հաստատեցին, որ այն ժամանակից սկսեալ ամէն դարերից անցկացաւ, սակայն առանց ժողովրդային լինելու այս երկրին բնակիչներուն մէջ :

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(433-ից մինչև 885 Քրիստոսից յետոյ)

ԱՅՍ շրջանս մեր առջևն անիշխանութեան, երկպառակութեան, կրօնական պատերազմներու, Հայաստանից դուրս տեղափոխուելու, գերդաստանաց աքսորուելու և ամէն տեսակ թըշուառութեանց տրտմելի և ազիտողորմ մի տեսարան կ'ընէ, կարելի է ասել, որ բոլոր իր էջերը քրիստոնէութեան մարտիրոսներու և հայկական անկախութեան համար թափուած արիւնով ներկուած են :

396 թուից սկսած, Հայաստան Յունաց կայսրութեան և Պարսից թագաւորութեան մէջ բաժանուեցաւ : Արփա-Չոյն

Մասեաց շղթան, վանայ լեճը և Կորդուաց (այսօրուայ քըրտերուն) լեռները, գրեթէ սահմանի տեղ էին բռնել այս երկու տէրութեանց մէջ : Սակայն այս բաժանումը միշտ անփոփոխ չմնաց. գրեթէ ամէն քսան տարուայ մէջ նոր նոր փոփոխութիւններ կրեց, մանաւանդ Յունաց ձեռին եղած Հայաստանի մէջ, որնոր անդադար յարձակումներ էր կրում թէ Պարսիկներից և թէ Արաբացիներից :

Յունաց ձեռին եղած Հայաստանը, որ երբեմն Յոյն զօրավարներու և երբեմն Հայոց միջից ընտրուած, դքսերու, կիւրազադադներու և պատրիկներու ձեռքով էր կառավարւում, մինչև տասներորդ դարուն վերջը փոքր ինչ խաղաղութիւն վայեղեց : Այս ժամանակից յետոյ Յունաց ինքնակալներու բռնակալական լուծը, որոնք աւելի անկարգ էին Արաբացիներից և Պարսիկներից, քանի զնայ անտանելի եղաւ : Պարսկահայքը, որ յառաջ անբարոյականութեամբ անարգուած մի քանի Արշալուծի թագաւորներու ձեռքով էր կառավարուում 433-ին Պարսից մի հասարակ նահանգ դառաւ : Քրիստոնէութիւնը, որ Պարսկահայքը միւս Հայոց հետ կապում էր և մանաւանդ Յունաց կայսրութեան մէջ եղած քրիստոնէից հետ կարծիք էր տալի Պարսից Սասանեան թագաւորին: Իսդէկերիզ (Յազկերտ ըստ Հայոց) ունայն տեղ Հայոց մեծամեծներուն յուսալի և հրապուրիչ խոստմունքների, զինուորական և քաղաքային պատիւներ տալուց, ոսկի և արծաթ վաճառելուց և շատ էլ բանասարկութիւնների բանեցնելուց յետոյ այս կապը խորտակելու համար, որոշեց որ իր կամքը զինու զօրութեամբ գլուխ տանի, ինչպէս իր պապերն արեւ էին բռն Պարսկաստանու, Բաբելաստանի և Կաեսիփոնի քրիստոնեայնիւրու հետ և օթնութ հարիւր մոդ կամ քուրմ զօրքերով միասին, 445 թըռնին Պարսկահայք զբիւռեցան քրիստոնէութեան տեղ Որմզդայ աղանդը հաստատելու համար, Վասակ Սիւնեաց իշխանը Պարսիկ արքային խորհրդները կատարելուն օգնական էր ընտում, մի զօրաւոր բանակ Հայաստանու սահմաններու մօտեցաւ Պարսկաստանու կառավարութեան դործադրելու հնարքները պահպանելու համար : Հայք տեսնելով, որ իրանց կրօնը վտանգու մնէ, Մարկիանոս կայսեր ղեւպան յոյ դարկեցին օգնութիւն

խնդրելու որնոր մերժեց¹ : Վրաց աշխարհը Հայաստանու հա-
րեան և յառաջուց էլ իր հարկատուն էր, այս միջոցին իրա-
նիզակակից էր եղել : Բայց ինքն էլ Պարսկացիացիքն ու բայել էր
քրիստոնէութիւնն ու ընդունել էր մոգութիւնը : Հայաստան
ու քրիստոնէաց Աղուանքը, զընդունելով այսպէս ամէն օգնու-
թենից մինակ ֆնացին Սասանեաց զօրութեան դէմ, որնոր ահ
և սարսափ էր տալի Յունաց կայսեր անդամ :

Հայոց զլիսաւոր բարձր աստիճան աշխարհականներն ու
եկեղեցականները Արաաշատումն, որ այն ժամանակ զլիսաւոր
քաղաքն էր Հայաստանու, 450 թուին մի ընդհանուր ժողովք
արին և վճռեցին, որ բոլոր ազգն զէնք առնելու կանչեն հա-
ւատքը պաշտպանելու և մի ժամանակաւոր կառավարութիւն
կազմելու : Վարդան Մամիկոնեանն, որ հաւատով միմարդ էր
և մեծ հայրենասիրութեամբ քաջ և հմուտ զօրավար, հը-
րամանատար եղաւ : Հայք որ առ հասարակ հանդարտարոյ
են, մեծին Վարդանայ ատենախօսութեամբք վարուելով և քա-
ջալերուելով զէնք առին իրանց ձեռին և զրօշակներու տակ
զիմեցին թուով 66,000 : Աղուանք որ այս միջոցին Պարսիկ-
ներից մեծ վտանգումն էին ընկել, իրանց օգնութեան կանչե-
ղին Վարդանին, որ իր զօրքերու մի բաժնով նրանց օգնելու
զիմեց և Կուր գետին եղերքներում Քալքալ քաղաքին մօտերը
Սեբուղտում, Պարսկաց տուած մի ճակատամարտում բոլորովին
յաղթեց նրանց, այս երկրումն եղած ամուր տեղուանք ամէնքն
էլ առնուեցան, Պարսկաց զօրքերն ու մոգերը ամէնքն էլ սրից
անցկացան, կրակատները կործանուեցան և Աղուանից աշխարհն
էլ մաքրուեցաւ պիղծ ազանդից, նոյն չափ էլ Պարսկահայոց
մէջ արին : Պարսկաց մեծ բանակը մինչև այն ժամանակ Ա-
տրպատական գաւառին մէջ անշարժ ֆնացած սկսաւ Հայոց
աշխարհին վրայ զիմել : Մամիկոնեան Վարդանն այս լուրը
լսելով, շտապեց դնաց իր հայրենիքը վտանդից ազատելու : Ե-
րասխից անցկացաւ ու գնաց Աստապատ փոքրիկ քաղաքին
մօտերը պատերազմելու պատրաստուեցաւ : Ի վերջոյ 451 թը-

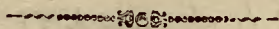
1 Այս մերժումն եղաւ զլիսաւոր պատճառ Յունաց և Հայոց մէջ նոյն
ժամանակից եղած թշնամութեան, որու համար Հայք մի փոքր յետոյ
Քաղկեդոնի ժողովն էլ չընդունեցին :

ւին Տղմաւ գետին եզերքներում Երասխի մօտ, այն մեծ և անմուռանլի ճակատամարտն եղաւ, ուր տեղ Քրիստոսի Խաչը կրկին անգամ յաղթութիւն տարաւ Որմզդայ գննին զէմ և քրիստոնէութիւնը բոլորովին ազատուեցաւ Հայաստանեայց աշխարհին մէջ : Վարդան Մամիկոնեանը 1.036 զինակից ընկերներով փառաւորապէս պատերազմի դաշտի մէջ մեռաւ, Հայաստանեայց եկեղեցին էլ նրանց իր սուրբ մարտիրոսաց դասը դրաւ : Վահան Մամիկոնեանն իր քեռւոյն Վարդանին տեղը բռնեց և երկար ժամանակ իր հայրենի երկիրը պաշտպանեց, մինչև որ սախկեցուց Վաղարշ Պարսից ամբարտաւան թագաւորին 485 թուին Հայաստանին հետ խաղաղութիւն անելու հետեւալ պայմանաց վրայ : Ա. քրիստոնէութիւնը պէտք էր պահպանէր Հայաստանում իր յառաջուայ վայելած ամէն ազատութիւնները : Բ. մոզութեան մեհեանները, պէտք էր, որ բոլորովին կործանուէին : Գ. թագաւորաց թագաւորը պէտք էր դատապարտել և ոչ մի ազատանի Հայ, մի ուրացողի կամ մի Պարսիկ վերակացուի ամբաստանութեամբը, մինչև որ յանցաւորը յառաջուց իր յանցանքին համար չդատուէր :

Այս երեւելի դէպքերից մինչև 661 ոչինչ չունինք նշանաւոր այս «Ծրագիր» պատմութեան մէջ նշանակելու : այս շրջանիս մէջ ժամանակներ եղան, որ Հայաստան խաղաղ մրնաց հարկ տալով Պարսից և ուրիշ ժամանակներ էլ որ նրանց զէմ գլուխ վերցուց, վերջապէս մահմեդականութիւնն երեւցաւ եօթներորդ դարումն Արաբիայում և վերջ դրաւ բոլոր այս կռիւներուն : Պարսկաստան Հայաստանի հետ մէկ տեղ նահանգ դառաւ Խալիֆաներու իշխանութեան : Որմզդայ ազանդը կորաւ Պարսկաստանում իր մեհեաններու աւերակներու տակ : Քրիստոնէութիւնն արհամարհելով Արաբիոյ որդւոց հալածանքները պահպանուեցաւ Հայաստանում, Ղևնդ այս ժամանակուայ պատմիչը, որնոր նորերումս հրատարակեցինք, երկարորէն պատմած է այս դէպքերը, ուստի մենք էլ աւելորդ չհամարենք այս տեղ նորունց կրկնել :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(885—ից մինչև 1079 Քրիստոսից յետոյ)

ԱՅՍ շրջանումը պիտի տեսնանք, Հայոց ազգին իր կործանուած վիճակից վեր կանդնելու և նորունց իրբև անկախ քաղաքական մարմին կազմելու համար արած մի քանի ջանքերը, բայց պիտի տեսնենք էլ, որ բոլոր այս ջանքերը մի կործ ժամանակուայ ընդդիմագործութեան մէջ են կայանում, Հայաստան վեր է կանդնում նորունց աւելի խոր անպնդոց մէջ ընկնելու համար :

Աշխարհային յեղափոխութիւնները, կրօնական հերձուածները և քաղաքական պատերազմներն արդէն սաստիկ սարսելու զրդուել էին Մարգարէին (Մուհամէտին) յաջորդներուն պետութիւնը, որոնք իններորդ դարունց հետէ դէպի իրանց անկման էին դիմում : Այնչափ երկար ժամանակ իրանց լուծին աակ նուաճուած ազգերն, այս անկումը տեսնելով, իրանց ազատութիւնը ձեռք բերելու հառելից եղան : Այս ժամանակուայ խալիֆայիները իրանց ապարանքներում փակուած և կանանի հեշտութեանց մէջ ընկղմած, էլ ահաւոր չէին երևում : Անց էր կացել առաքինի Էօմէր և Աբու-Բէքիր խալիֆայներուն ժամանակը : Այս ժամանակներումս Հայաստան, իններորդ և տասներորդ դարերում, մի քանի մեծահոգի և ազնուասիրտ մարդիկնէր էին գտնուում այս աշխարհիս վերանորոգութեան և զարգացման անձնանուէր ըլլող : Սակայն Հայաստանու վրայ տիրապետողներուն մոլորութիւններն ու կրքերը ամբողջ ազդը ապականել էին : Եսականութեան և երկպառակութեան հոգին Հռովմայեցիք, Յոյնք և Պարսիկ այնպիսի վարպետութեամբ տարածել էին ամէն տեղ, որ Հայոց ազգին վրայ բնաւորուել էին : Բազրատունեաց ցեղը, որանց սկիզբը

Հրէայ էր և տանու չորս դարուց հետէ Հայաստանին էր պատկանում իրա համեստութեամբը, առատաձեռնութեամբը ու իր քաջագործութեամբը պատերազմի դաշտին վրայ, մեծ համբաւ էր ստացել: Հայկազունեաց և արշակունեաց ժամանակ, քաղաքական և զինուորական պաշտօններու մեջ ընդունուելով, այս ցեղը մեծ հաւատարմութիւն և անձնանուիրութիւն էր ցոյց տուել իր ընդունած հայրենեացը համար և ամէն բարձր աստիճաններու էր հասել:

Վարարչակ, հայկական Արշակունեաց հարստութեան զըլուխը, Բաղրատունեաց ցեղին Հայաստան աշխարհին թաղաւորներուն թաղակիր լինելու արտօնութիւնն էր տուել: Այս ցեղեց շատերը այլևայլ ժամանակ Հայաստանու զինուորական զօրութեան հրամանատար էին եղել: Բաղրատունիք, Իսրայէլացւոց շաւերու նման խնայող, նախատես, չափաւոր և իմաստուն լինելով, ահաբին հարստութիւն ձեռք բերին և Արարատայ և Տայոց երկրին կէս մասին աւելի գնեցին, Մեծին Հայոց նահանգներից երկուսը: Բացի սրանցից Տուրուբերան, Բարձր Հայոց և Գուգարաց երկրին մէջ մեծ կալուածներ ունէին, նոյնպէս, ութ երորդ դարումը այս ցեղին կալուածներում էր Գարիոնք, Բաղարան, Մուշ, Կողբ, Կարս, Շիրակաւան, Անի, Սեբր, Ալլըխա, Արդուն, Արդահան և ուրիշ քաղաքներ կային: Խալկֆայներու ժամանակ, այս ցեղը Հայաստանը կառավարեց Ուտիկանի կամ Վեսլէխանի պատուանունով¹: Աշոտ Ա. վերջապէս 885 թուին զրեթէ միանկախ տէրութիւն կազմեց, որոյ մայրաքաղաքն եղաւ մի փոքր յետոյ, Անի, որնոր մինչև իր աւերակներումն անգամ տակաւին փառաւոր է: Բաղրատունեաց ցեղը Արարատ նահանգին մէջ իր տիրապետութիւնը հաստատելուն պէս, միւս իշխանազն ցեղերն էլ թաղաւորական թաղի ետեւից ընկան: Ինչպէս որ հետեւեալ դարուն մէջ էլ տեսնում ենք, որ Հայաստանում հինգ վեց թաղաւորութիւն է կազմուում: Արծրունեաց ցեղն առաջինն եղաւ, որ 908 թուին Վասպուրական աշխարհին մէջ իր տէրութիւնը հաստատեց²: Մի փոքր յետոյ, Կարս, 968-ին,

1 Վեստ կամ Բեստ, արքունական աստիճան, Խան, Պիտ հրամանապետ

2 Ա յօտը վանայ փաշայութիւնը.

Սիւնիք, 970-ին, Լորի 988-ին : Ռշտունիք, Անձեացիք անկախ կացուցին իրանց և ստորին աշխուական իշխաններն ամենքն էլ իրանց գլուխը թագ դնելու պատիւն կամեցան ունենալ :

Հայաստանու նման մի սահմանաւոր երկրի մէջ այսչափ բաժանում և պատերազմ գլխաւոր պատճառ եղան բոլոր իր քաջած թշուառութեանց, սրա հետեանքն այն եղաւ, որ մետասաններորդ և երկոտասաններորդ դարերուն վերջերում բոլոր այս թագաւորութիւններն իրանց անկախութիւնը կորցրին և Հայաստան նորոշեց օտարներու լուծին տակ ընկաւ : Բայց ինչպէս, որ Հայք այս բոլոր թագաւորութեանց մէջ օրինաւորը միայն Բագրատունեաց ցեղին հաստատածը կը համարեն, որ և ես մի հարեանցի հայեցուածք կ'աւրձնեմ :

Աշոտ Ա. 859-ից մինչև 885-ը Հայաստան կառավարեց իրրև մեծ դուքս : Աշոտ տէր լինելով մի ահադին ժառանգութեան, որոյ մասին մի փոքր յառաջ մի գաղափար տուինք, և կարող լինելով պարտատի ունենալ 40,000 մարդով մի բանակ բուն իրա յատուկ երկիրներէից ժողովուած, բնականորաւ պէտք էր, որ մի մեծ նշանակութիւն ունենար Արաբացի ճիւղի վեր թագաւորին մօտ : Սա էլ չկարողանալով Աշոտին մի հաստատակի տեղ դնել, նրան թագաւորական թագ դրեկեց, որնոր Աշոտ չհամարձակեցաւ մերժել : Աստիլ Մակիդոնացին էլ նոյնը արաւ : Այսպէս Աշոտ, թագաւոր պսակուելով, էլ աւելի ժրութեամբ իր տէրութեան վրայ դարձրուց իր մտադրութիւնը : Մի քանի քաղաք մի քանի հարիւր աւանով և գիւղով բնակութեան տեղի հաստատեց բիւրաւոր գաղթականներու, որ իր հայրաքարոյ տիրապետութիւնը քաշում էր իր տէրութեան մէջ : Աւճառականութեան էլ հիշտացնելու համար, ճանապարհներ, կամուրջներ, իջեաններ շինել տուաւ : Երկրագործութիւնը, արուեստագիտութիւնը և կենդանաբուծութիւնը յառաջ տանելու հոգ տարաւ, մի քանի տարի յետոյ ելաւ դնաց Կոստանդնուպոլիս ուր տեղ Աստիլ կայսեր հետ մի պաշտպանութիւն հաստատեց, նմանապէս և վաճառականութեան համար էլ մի դաշնադրութիւն, 889 թուին մեռնելիս իր որդւոյն Սմբատին թողուց թէև մի նորաժադիկ տէրութիւն, սակայն բաւականին զօրաւոր :

Սմբատ Ա. իր սիրական հօր Աշոտի մահուան համար երեք տարի ամբողջ սուգ անելուց յետոյ, թաղաւոր օծուեցաւ 892 թուին : Իր տէրութեան միացրուց Դուին քաղաքը, որնոր Արաբացի էմիրներուն բնակուած տեղն¹ էր. երկար ժամանակ խոյս տալուց յետոյ պատերազմ անելու Ատրպատականի էմիր Օշինին դէմ. Դույն մօտ մի արիւնահեղ պատերազմի մէջ բոլորովին յաղթեց նրան : Մի փոքր յետոյ էլ ինք առաւ ձեռին Միջագետքի էմիր-Ահմետի դէմ, բայց յետ քաշուեցաւ իր գինուորներէից մեծ մասը կորցնելուց յետոյ, ոմանց մասնողութեամբ : Յետոյ Սմբատ անձամբ վրաստան գնաց և այն տեղ իր ձեռքով իր մտերիմ բարեկամն ու հաւատարիմ դաշնակից Ատրնեբսհը թաղաւոր պսակեց : 894-ին զոհ մեռաւ Վասպուրականի թաղաւոր Գազկայ և իր հպատակ իշխաններու մի քանիսին նախանձութեամբը : Ատրպատականի էմիրը Եռսուտի իր նախորդ Օշինի յաղթուելուն վրէժն առնելու համար, մի մեծ բանակի ղլուխն անցկացաւ և Հայաստան մտաւ, Գազկայ և Հայ իշխաններու առաջնորդութեամբ :

Պիտի շարունակութիւն

Գաղղթականէն Թարգմանուած :

¹ Արաղած կամ Ալակիաղ լեռան տարրաջր Մառիտի գետի գետի :

Առ յարգոյ խմբագիր .

ԵՍ անցեալ օրը մեր հին գրքերը կարդալիս՝ ինձ պատահեց մէկ հնոտի ձեռագիր գիրք մի, չորս հարիւր տարուայ, որի մէջ կան մինչեւ երկու հարիւրից աւելի աշխարհարաւ եւ գրաբառ տալեր, որոցը երկուսը անաւանսկ արտագրելով յուղարկումեմ Ձեր Յարգութեան մօտ եւ կիսոստանոմ ամենայն ամիս շարունակ արտագրել եւ յուղարկել այս տաղերը եւ ուրիշ ուշադրութեան արժանի բաներ , կիսնդրեմ Ձեր պատուական լրագրումը արժանի վարկանիք ապելու, մանաւանդ այս արքեցութեան տաղը, որ շատ պատշաճ է Ձեր քաղաքին, գոցէ շատերը կարդալով այս տաղը խրատուին :

Տ. Ս. Չիմիշկեանց :

ՅԱԳՓԱՅՈՒՄՅԱԳՅՈՒ ՅՈՒՅԻՎ ԵՄՏ

Ի ՅՈՎ ՀԱՆՆԵՍԷ ԱՍԱՅԵԱԼ

Քեզ հօդերը խրատ մի է,
Անպիտան անձն իմ լսէ՛.
Ձերդ պողաբեր ծառ 'ի յարմատ,
Ա՛ռ 'ի քո սիրտ պատուաստէ :

Թէ սէր ունիս հետ Աստուծոյ,
Դու զգլինին ու տաէ՛.
Գինին է ժայր ամէն մեղաց՝
Ձոր ամենայն գիրք վկայէ :

Գինին շնութեան է օգնական.
Սոքոմական ախտն շարժէ.
Գինին սպանումն դռդռէ,
Թող թէ հոգւոյն քանի՞ չար է :

Գինին ախուճն է մոզսկաթ,
 Գան զդիւահար ու այլ չար է,
 Դասուց մի գլուխ 'ի վայր բերէ,
 Զկէս մի ցաւօք վերաւորէ :

Ու հետ փնչայ քան զգայլ գաղան :
 Զկշտանալու զչափն չդիտէ,
 Պիղծու մարմինն սերմանէ,
 Զաղբն ու զչարիքն շատցնէ :

Փսխէ, դերեան 'ի վերայ զնէ,
 Շունն գայ, զբերանն լեզէ,
 Նա հանց գիտէ թէ զիւր կինն է,
 Նկեալ զբերանն կու սրբէ :

Անդ ճամբու լանքն քալէ,
 Գէշ հեծկըլտայ և ծռկաէ,
 Զբազուկն աստի—անտի ձդէ,
 Ո՛վ հանդիպի, նա հարկանէ :

Բարձր պատեր 'ի վեր հանէ,
 Յառջեն կանանչ դաշտ ցուցանէ,
 Յանկից 'ի վայր գլխիվարէ,
 Ի յարևուն շուտ մի հանէ :

Պողոս առ մեզ կու հրամայէ,
 Հարբեցուծիւնն խիստ չար է,
 Ո՛վ զարբենալն հալալ է ասէ,
 Զերդ շունն 'ի տէրն կու հաչէ :

Գինին մարդոյ ամօթ բերէ,
 Եւ 'ի լեզու չար արկանէ,
 Գան զգինին յետև հացին,
 Երկու երեք այլն անշահ է :

Խեղ Թովհաննէս կարճաբան է,
 Ով որ լսէ, նա շատ շահէ,
 Ով որ խրատիս համն ճաշէ,
 Զարբայուծիւնն Ժառանգէ :

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅ

Ծով աչք, ամ քանի նայիս խորրով,
Գաս, նստիս զաչերդ ածես խնձերով
Երբ որ գաս անցնիս ճեմիս նազելով,
Տանիս շունչս խելքս ու հոգիս ճորով:

Ծով աչք, զետ ճրագի անց եկեալեմ,
Քո սաստիկ սիրուդ հիւանդացեալ եմ.
Հաքիմ ու բժիշկ զքեզ լսեր եմ.
Քո դալըդ ինձ մօտ խիստ կարօտեր եմ:

Ծով աչք, զետ սիրով դու զիս կու կամիս,
Կամ ուզես երթայ հասրաթն սրտիս.
Ա՛ն քո թեկն տակն պինդ պահէ զիս,
Մաղերովդ սրբէ զքրտունքն ճակտիս:

Լուսին արեգակն առ քեզ եկեալ են,
Սիրովդ 'ի մազերն 'ի վայր կախեալ են,
Աստղք 'ի քո ճակատն բոլորեալ են,
Ձեռ հարբած 'ի քո սիրուդ վառեալ են:

Երեսդ է պայծառ, ճակատդ է զետ սար,
Ակռադ մարդարիտ, շրթունքդ է շարպաթ.
Տուր պտքմ երեսէդ, քէմ չէ ղեյամաթ,
Թէ չէ կու մեռնիմ կու մնամ հասրաթ:

Երեսդ է կարմիր քան ղխայտ խնձոր,
Բերանդ է փոքրիկ, դնչիկդ է բոլոր.
Դերձան մաղերդ արեր քո վզիդ ոլոր,
Քո սէրդ արեր զիս շուր մուր:

Երեսդ է վառի քան ղկայծ կարմիր,
Ինձ քո ծառային քիչ մի մօտ կեցիր.
Առնում ու պաքնեմ դու 'ի սուս կեցիր,
Սրտով կու սիրեմ դու զքեզ իմացիր:

Երեսդ է կարմիր քան ղնռնենի,
Ունքերդ է կամար աչուիդ մուղալի,
Քո տէրտդ է բռներ, արաիկս կու էրի,
Հարբած ու մէջլուն քան ղհայտարի:

9 Նայիմ, գեղաղէշ արմուենի ծառ,
 Նռեննի, գրախառ ու սէլվի չինար,
 Ակամբ զարդարեալ ես ոսկի խանչար,
 Զիս մի սասանիր մէտէդ չի նիհար :

10 Շիրին է լեզուդ, որ կու բարբառէ,
 Նիշտար դուն երեսդ զլս կ'իտցէ,
 Մէկ խօսքդ բոլոր քաղաք կու ամէ,
 Զէրայ քեզ նման իսկի ծնեալ չէ :

11 Մազերդ է փայլուն զետ ծիծուան թև,
 Ունքերդ է քաշած զետ խայալի թև,
 Աչքերդ է պայծառ զետ ոսկի կանթեղ,
 Երթունքդ է բարակ զետ աղեղան թև :

12 Հայ իմ աննման խիտ աննման ես,
 Ոտից մինչի զլուխ հաւասար ես :
 Զինչ որ կու հալնիս նէ կու վայլես,
 Կարօտ մի՛ պահեր քո ծառայն եմ ես :

13 Հայ իմ աննման, չկայ քեզ նման,
 Ո՛չ 'ի Խորասան, ո՛չ 'ի Հունտուստան,
 Ո՛չ 'ի Ֆռանկստան, ո՛չ 'ի Պարսկաստան,
 Ո՛չ 'ի Շամաստան, ո՛չ 'ի Հայաստան :

14 Քեզ նման չկայ 'ի յորդիս մարդկան,
 Դու ծով ես պահրին աչքերդ է միստան,
 Բոլորեալ լուսին արեգական,
 Երբ զքեզ տեսնամ աչքերս լոյս տան :

15 Լուսին քո ծծերդ է բխալայ խաչեր,
 Խունկ ու մոմ առեր քեզ ուխտ եմ եկեր,
 Զեռքս 'ի վեր տարեր աղօթք եմ արեր
 Ենորհդ է հասեր, ցաւս է փարատեր :

Խորասան ու Հինտ, Պաղտատ ու Ֆարսին
 Մարաց Արասին, Հաւվմ լաչին,
 Կոստանդին մեծին ու Թէոդոսին,
 Թէ միարանին չին քո տեսուդ զին :

17 Կամ եւայ ես զուէն կամ հարսն նոյն
կամ եսթեր ես զուէն և կամ բերսաբի:
Կամ Օլօպիայ Հռութ նազելի:
Քեզ նման չկայ յազգս հողածնի:

18 Ես խե եմ դարձեր 'ի քո շատ սիրուն,
Հալեր ու մաշեր 'ի քո կարօտուն:
Ինձ ճարակ մ'արա քո խառ արեւուն,
Թէ չէ կու մեռնիմ կրակ է քու հոգուն:

19 Քո անուշ լեզուէդ ես խե եմ դարձեր,
Միտքս է մալրեր ու խելքս է կորեր:
Իմ սէֆտան ու քունս է հաաեր,
Վախեմ թէ լեռներ ընկնեմ ու սարեր:

20 Բարակ նայելուդ այլ չեմ դիմանար,
Սիրտս կու ճղքեմ արիւնս քեզ հալալ:
Կամ կերթամ կրեկնիմ ես ծովերն 'ի վայր,
Ինձ ճարակ մ'արա քո հոգւոյն համար:

21 Աչերս է կարօտ 'ի քո շատ սիրուդ,
Սիրտս է քարեկուս քովանց նստելուդ:
Մէկ ափդ երեսիդ զազաուէկ նայելուդ,
Լոյս երեւոյ բաց ողորմէ գերւոյդ:

22 Մեր Տէրն է բազմեր 'ի բարձր աթոռին,
Աջովն է օրհներ զպատկեր քոյին:
Չայնիդ հաւասար չէ տուալի զուճրին,
Ճերմակն 'ի ներքոյ կարմիր վրանին:

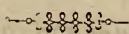
23 Ամ քանի՞ կանչես ողորմու լալի,
Երբ ճարակ չկայ ոչ ողորմ ունի:
Անկրակ բռներ լերակս ու կայրի:
Քո բանն 'ի յԱստուած մնաց, այ գերի:

24 Քանի՞ ախ ասես ա'յ խեղճիկ Ղազար,
Քանի՞ որ հասար իսկի չհանգար,
Դիշեր ու ցերեկ սիրով վառեցար,
Տէր մեղայ ասա՛ գնա՛ ոտն 'ի վայր:

20. 27. 10

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՅԺՄԵԱՆ ԱՆՅՔԵՐՈՒ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԳՈՐԾԸ

ԱՅՍՄԱՆԻ ՆՈՒՊՈԼՍԻՑ եկող ճանապարհորդները ԶԵՂ-
ԹՈՒՆԻ մասին հետեւեալ տեղեկութիւններն են հաղորդում
մեզ : Ներսէս վարդապետն, որ Ատանայի Աղգայնոց մէջ երկ-
պառակութիւնը դադարեցնելու և Մարաշումը լինելու քանձ-
նաժողովին ներկայ գտնուելու համար խրովել էր, Ռ. Ղրան
հրամանագրով, Ատանայի Աղգայնոց երկպառակութիւնը դա-
դարելուց յետոյ, Սիւ է գնում և այն տեղ Նպիսկոսոս է ձեռ-
նադրուում, զանց առնելով իրաւ, ազդային վարչութեան կողմէն
յանձնուած ծանր պաշտօնը կատարելու պատճառ բերելով թէ
չէ համարձակուել Մարաշ գնալու մի քանի բանաւոր պա-
ճառներու համար : Ներսէս վարդապետին (այժմ Նպիսկոսո-
սին) բանաւոր պատճառներուն առաջինն է եղել, յանձնաժո-
ղովին ԶԵՂԹՈՒՆԻ գործը վերջացնելը և երկու Հայերու և մի
Տաճիկ մահուան դատապարտելը և չորս ուրիշ Հայերու էլ
տուգանքի տակ դրելը : Երկրորդն՝ իր այն տեղ երթալն ոչ
միայն վտանգաւոր է եղել, այլ նաև անպարզիւն, այն պատ-
ճառով, որ պիտի ստիպուի եղել ստորագրելու յանձնաժողո-
վին տեղեկագիրն, որնոր անիրաւ քննութեանց վրայ է եղել
շնուած : վերջապէս վարդապետին փափաքն էլ է եղել, որ
յանձնաժողովը Կ. Պօլսի փոխադրուի : Աղգային վարչութիւնը
Ներսէս վարդապետին բանաւոր պատճառներէից չհամոզուելով
մնանաւանդ, որ նրա գլխաւոր ջանքն այն է եղել, որ շուտով
Պօլսի դառնայ, պատուէր է զրել նրան, որ Ատանա մնայ մին-
չև, որ նոր հրահանգներ ստանայ ու ինքն էլ անմիջապէս Բ.

դրան մի բոլորեալքիր է տուել Մարաշու յանձնաժողովին բըռնած բռնական և ապօրինաւոր ընթացքի մասին, Հայերը բանտարդելու և տանջելու և նրանց պարտական հանելու խորհրդին դէմ: Իսկ Ներսէս վարդապետին առաջին և վերջին գործն է ընում, Ստյ կաթողիկոսի ձեռամբ դադանի և շտապով եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, մի դէն թողելով ազգին կողմէն իրա յանձնուած սուրբ պաշտօնը կատարելու և ընդդէմ ազգային վարչութեան կամացը վեր կենալ փութալ Կ. Պօլիս դառնալը:

Այսպէս մեր Պօլսոյ ազգայինք իրար անցած այս ցաւալի դէպքերուն մի յաջող ելք կամ վերջ տալու եռանդովն ու ջանքովը, ամէն հնարք և ամէն կերպ դործ են ածում, մինչև Հռովմայական ազգայնոց նախադաս գերապայծառ Հատունեանն անգամ այս պարտապշտման ամէն հարկաւոր խորհուրդ և օգնութիւն հասցնելու հետամուտ է եղել մեր Զէյթունի դժբաղդ գործին:

Զէյթունի դէպքերի պատահած օրերից Պօլսոյ ազգային վարչութիւնը մի շփոթ և տարտամ վիճակումն է ընկել, յառաջուց էլ տկար լինելով, վասն զի իր պաշտօնն ազգից չէր առած, այժմ էլ բոլորովին երկջտ է եղել և միշտ ահուդողի մէջ Բ. դրան ընտրութեամբ պաշտօն վարելուն: Այս հանգամանքը կարի ծանր և դժար վարուն հարկաւ, ինչպէս ամէն քրիստոնեայներու ևս առաւել համազգի քրիստոնեաներու օգնութեան կարօտ եղաւ ազգը, ուստի իբրև համազգային և քրիստոնէական գործք Հայաստանեայց և Հռովմական եկեղեցւոյ Հայք իրարու մօտեցել են իրար օգնելու յանուն քրիստոնէութեան և ազգայնութեան. բացի սրանից յայտնի է, որ Մարաշի մէջ Վիքանանու Հռովմական կաթողիկոսից կախում ունեցող մի առաջնորդ կայ Պետրոս անուն՝ ուրտեղ բաւականին Քաթողիկ ժողովուրդ էլ կգանուի, որոնք խիստ վտանգաւոր վիճակումը կընկնին, եթէ Զէյթունի շուքը նրանց վրայից պակսի և շրջակայ աւաղակները համարձակ զլուխ վերցնեն և նրան վրայ թափուին: Հարկաւ գերապայծառ Հատունեանը թէ հայկական ազգայնութեան անուանի պահանջումից, թէ Վիքանանու կաթողիկոսից վերին մի ազ-

դեցուծիւն ցոյց տալու և թէ Բ. դրան առջև կարեւորու-
թիւն ստանալու դիմամբ. Զէյթունի գործը երկու ձեռքով
է բռնել, ինչպէս որ Բ. դրան դէմ էլ է բողոքել, որ անպատ-
ճառ հինգ մասնաւոր յանձնաժողովի ձեռքով Զէյթունի կո-
տորածին պատճառները քննութիւն երկրորդմանի անդամե-
րու ներկայութեամբ և Զէյթունի պաշտօնաւոր վերցուի: Այս
այլևայլ մասնաւոր և պաշտօնական միջամտութեանց և ջա-
նացողութեանց վրայ Բ. դուռը սկսել է մի փոքր մտածել բա-
նին վրայ. թէ և շատ ուրախ էր, որ բոլոր Զէյթունի սարերը
կործանուէին և բնակիչքն էլ արից անցկենալով, բնաջինջ լինէին:

Իսկ Ներսէս վարդապետը եպիսկոպոս դառած Պօլիս է
գալի, իր հետը բերելով նաեւ մի Զէյթունցի բանիրուն, փաս-
տաբան և անվահեր կեղեցական Տէր Մովսէս անուն, երկու
էլ իշխանք, որոնց միոյն անունն է եղել Աստուածատուր Ա-
ղայ Եէնի Տիւնեանց և միւսին անունը Շրով Յզուր Ղազարոս:
Սրանց յանկարծակի Պօլիս գալը զարմանք է պատճառել Աշ-
ղային վարչութեան, թէ և Ներսէս վարդապետը արշարացրել
է իրան ետ դառնալով, ասելով. թէ ինքը չէ կարող եղել ան-
դամ լինել մի այնպիսի յանձնաժողովի Մարաշի մէջ, ուր տեղի
Թուրք բնակիչքը, որոնք Հայոց արիւնն են կամենաւ իջել խմել,
ժամանակով Անգղիեացւոց հիւպատոսն իր ընտանիքով միա-
տեղ այրել են ողջ ողջ և հիմայ էլ նոյն յանձնաժողովին ան-
դամ են դառել. մանաւանդ տեսնելով, որ Աշքը փաշան յա-
ճախ մարդ գրկում է եղել Զէյթունցւոց երկու իշխանները
ուղեւոր. ուստի սրա համար յարմար են դառել վեր կենալ և
Պօլիս գալու իրանց աղէտքներուն դարման Բ. դրան պաշտ-
պանութեան գիմելով խնդրել, զանց առնելով Մարաշ գնալը
միայն մի բողոքաւոր գրելով Աշքը փաշային յանձնաժողովոյն
դէմ:

Այս իրին վրայ Պօլսոյ Աշղային վարչութիւնն երկար
խորհուրդ անելուց յետոյ, արժան դատել է Տէր Մովսէսը և
երկու իշխանները Տեղապահի և Ներսէս վարդապետին ա-
ռաջնորդութեամբ արտաքին գործոց պաշտօնակա Աալի փա-
շային ներկայանել յատուկ յայտագրով: Աալի փաշան նախ
տեղապահին ընդունելով իր ներկայութեանը, Նրան իր սրտով

տու թիւնը յայտնել է Ձէյթունեաց ոմանց Փարիզ գնալն ու
 Նարոյէան հայսեր յառաջ ներկայանալը Բ․ զրան զէմ բողո-
 քելու․ նոյնպէս և Ղևոն իշխանի վրայ էլ խօսք է արել : Տե-
 դապահն այդ բաները ասորինուոր և անընդունելի են ազգային
 վարչութեան ասելով պատասխանել է փաշային : Յետոյ իշխանք
 են ՚երս մտել, փաշան նրանց սուրջ և խաչով մեծարեցնե-
 լուց յետոյ Տէր Մովսէս քահանային խօսեցնել է տուել․ բա-
 նիբուն և անվեհեր քահանան բանին եղելու թիւնը մի առ մի
 պատմելուց յետոյ փաշային պատասխան է արել, թէ Մարա-
 շու յանձնաժողովոյն քննութիւնները վերաքննելու համար
 թէ Բ․ զրան և Հայոց կողմէն նոր պաշտօնակներ պիտի դըր-
 կուին ՚ի Մարաշ և թէ ամէն բան արդարութեամբ և անա-
 չափութեամբ պիտի դառնուի :

Երկրորդ օրն էլ առաջին պաշտօնեայ Ֆուստ փաշան Ներ-
 սէս վարդապետին է ուղիւ իրան ներկայանալու․ Ներսէս վար-
 դապետն էլ գնալով մեծ պաշտօնէին յառաջը մասնաւորա-
 պէս Ձէյթունի և ընդհանրապէս բոլոր Հայոց չարիաց և
 աղէտից վրայ նկարագրութիւն անելուց յետոյ, մի դարման է
 խնդրել, որնոր մէջ փաշան խոստացել է անպատճառ անելու :
 Այս վեճակումն է եղել գտնուում այսօր Ձէյթունի գործը․
 երբ յանկարծ պաշտօնէից փոփոխութիւնն է պատահել, Ֆու-
 ստ փաշան պաշտօնից ընկել է և նրա տեղն է անցկացել Քիա-
 միլ փաշան, Ապի փաշան իր տեղն է եղել բայց տակաւին իր
 խաւամուկքը չէ կապարել, թէ և Մարաշում Սշըր փաշան
 որ Ձէյթունի վրայ ծանր ծանր պահանջմունքներ է եղել ա-
 ւելացնում և Ձէյթուն պատգամաւորներ խրկելով, իշխան-
 նին իրանց ընտանիքներով պահանջում է եղել իրա ձեռին ըն-
 կած Ձէյթունցիներն էլ բանտերումն է եղել ապանում և տան-
 ջում : Այս բանին իմանալով՝ վարչութիւնը նորունց Բ․ զրան
 բողոքել Աշըր փաշային ընթացքին դէմ, Ապի փաշան էլ պա-
 տասխանել է թէ հեռագրով իմաց է արել Մարաշի յանձնա-
 ժողովոյն որ գործողութիւնը դադարեցնէ և խօսք է տուել
 նորունց Տեղապահին և Ձէյթունի իշխաններուն, թէ նոր
 պաշտօնակներ պիտի յրկէ շուտով յանձնաժողովոյն գործը
 վերջացնելու համար :

Պօլսոյ ազգային վարչութիւնն այն դրութեան մէջն է եղել մինչեւ այսօր, որ գտնուում է չափ ժամանակից հետէ, Սահմանադրութիւնը դեռ չէ հաստատուել կառավարութեան կողմէն, և կարծուում է եղել առ հասարակ թէ երբէք չէ հաստատուիլ քանի որ Այլի փաշան իր արաքին գործոց տեսչութեան մէջ կ'մնայ եղել, ուստի Ազգային վարչութիւնն թէ և եղած ազգային գործքերը նայում է եղել, սակայն անկարող և անգործ եղել հիմնաւոր նորոգութիւններ անելու և կարգադրութիւններ տնօրինելու, Բ. գրան գործիքը լինելուն և նրա ընտրութեամբ ընտրուելուն և ազգին անընդունելի համարուելուն համար : Ուստի պատրիարքարանին իշխանութիւնն ամէն կողմէն ջիւղերը թուրացած : ամէն վիճակներու առաջնորդները մի մի ինքնապշուխ և ինքնակայ բռնակալներ են դառել և բոլորովին կենդրոնական վարչութեան հետ յարաբերութիւններն ու հաղորդակցութիւնները գաղարեցրել են, իրանց կամքին վարելով և անօրինելով ամէն ազգային գործ : Բողոք, գանդատ, ողբ ամէն վիճակից լսուում են եղել : պատրիարքարանն էլ բոլորովին իշխական և բարոյական օնութիւնից զուրկ մնալով, ոչ մի օգնութիւն չէ կարող եղել հասնել մեր ողորմելի ազգայնոց : Այս ցաւալի վիճակն օրէցօր զգալի լինելով Պօլսոյ մեր ազգայնոց, կամենում են եղել Սահմանադրութեան հաստատուելուն չնայանելով պատրիարքի ընտրութիւնն անեն, ոմանք հին դրութեամբ ընդհանուր ժողով գումարել և յառաջուայ պէս գործքերը վայելել են եղել կամենում, ոմանք էլ կամենում եղել որ մինչև Սահմանադրութիւնը չհաստատուի, ոչ պատրիարք լինի և ոչ ազգային վարչութիւն, Ասկայն այս մօտերն կարծուում է, որ մի քանի հին մեծերու զորգմամբ անդապահը մի ընդհանուր ժողով գումարէ և վերջապէս ազգային վարչութիւնը մի քանի նմանեցնեն :

Հեռեւալ սգալիւ նամակը, որ Պօլսոյ ՎԱԻ՝ անուն ընտիր օրագիրը առ ժամանակեայ վարչութեան դիտողութեան է ներկայացնում յիշեցնելու համար միանդամայն Հայոց ազգին թէ ինչ կետի իր հայրենեայը Հայաստանի մասին և մեկը

նրանից քաղելով յառաջ կրեբները մեր «Կռնկան» մէջ Ռուսաստանեայց Հայերուն նոյն և մի պաշտօնը կատարելու՝ մեր մայր հայրենեաց տարաբաղդ վիճակին նկատմամբ :

Ո Ձ Մ Ի

Այս գիւղաքաղաք՝ որ Ախթամարու վիճակի գլխաւոր գիւղն է և շատ անգամ նոյն անունը մեծամեծ վտանգներէ ազատած է, միմիայն նոյն Ողմեցոց շնորհիւ : Այս միջոցիս իրենց դրացի Քիւրտերէն սաստկապէս նեղուելով՝ Սղէրուս փաշային կրիմէն, փաշան էլ գործը միւտիւրին կձգէ : Ապստամբ Քիւրտերն՝ Ողմեցոց արարմանցը դժկամակելով՝ զօրաժողով եղած գիւղին վրայ կուգան, և կստիպեն որ արքունի բոլոր տուրքերը իրենց վճարուի, նաեւ քսան հատ ևս անկիւնաւոր հրացան, Հայերը կպատասխանեն թէ՛ մենք Բարձագոյն դրան հպատակ լինելով, պարտաւորուած ենք, ինչպէս հիմա՝ ասկէց ետեւ ալ մեր տուրքը նորին տալ : Ապստամբները կը պնդեն թէ՛ դուք մեր հպատակն էք, հին ժամանակներ է, մեր նախնիք ձեզմէ խարճ ու խարաճ առած են, կպարտաւորիք մեզ ևս տալ, մենք ոչ թէ մզիմէթ կճանաչեմք, և ոչ թագաւոր : Բանաւիւրին զինավիւր կդառնայ, որով երկու կողմանէ մարդասպանութիւն լինելէն ետեւ, ապստամբ Քիւրտերն կըստիպուին ետ քաշուիլ : Գաւառին միւտիւրը ճիշդ եղելութեանց տեղեկութիւն չառնելով, փոխանակ ապստամբ չարածճիկ Քիւրտերն պատժելու՝ (թերեւս անկարող) ապստամբութեան գործն Հայերու դարձնելով՝ զօրաժողով կլինի, անկարգ հրոսակներով Հայոց վրայ գալ և բնաջինջ ընել, ըստ ասից թէ՛ (զօռ էշէյէ կիթ մէզ փալանայ եափըշըր) : Խղճալի Հայեր՝ առաջիկայ մեծ վտանգէն զարհուրած, և որովհետեւ ոչ իրաւունք փնտռող կայ և ոչ արդարութիւն, ոչ հպատակի ձայնին լսող՝ և ոչ օրինապահութիւն, անոր համար իրենց բոլոր հայրենական ստացուածք, տուն և ընտանիքը միայն առած փախստեամբ իրենց հաւատքը ապրեցնելու ճար կը փնտռեն, այսպէս մէկ մասը դէպ 'ի Երեւան, մէկ մասն դէպ 'ի

Վան, Ախթամար, Նարեկ և Վանայ միւս գիւղերէք, ցիր ու
ցան եղած են, իրենց մնացեալ կարասիք և արտօրէք հրոյ
լուցկի թողլով:

Վեց հարիւր տնուօր Հայաբնակ գիւղ մի այսպէս անկար-
գութեան զոհ եղած իւր տարերքներէն քայքայեալ և բա-
ժանեալ ողորմելի տեսարանի մը ներքեւ կը հեծէ: Դէպ 'ի
Ռուսաստան գաղթող մասէն
. Վանայ շրջակայ մնացեալ-
ներն ալ յետին աղքատութեամբ կտառապին անտուն, ան-
տեղի, անվաստակ և անասպնջական:

Ախթամարու աթոռ՝ որ կենօք չափ պարտաւոր էր իւր
հարազատ և անձնագիր որդւոց իրաւունքը պաշտպանել,
բաց 'ի քանի մի երեւելեաց՝ միւսներուն ամենեկին երեօք չը-
նայեցաւ և ասպնջականութիւն ցոյց չտուաւ: Վասն զի այս
անգամ եկող Ողմիցիները առջի անգամներու նման Մ. Աթոռ-
ին ընծայ ոչ (չէրխի) հինգնոց բերած են հետերին հա-
րիւրներով՝ ոչ արկերով մեղր, ոչ թուղ, ոչ իւղ, և ոչ ալ Ս.
Աթոռն հիմայ իրենց օգնականութեան և պաշտպանութեան
կարօտութիւն ունի: Ահա քեզ հովիւք որք զանձինս իւրեանց
վարժեալ են պահել . . . :

Հայոց և Հայաստանի այժմեայ քանակութեանը նայելով
այս հարուածը հաւասար է երուսաղեմի և Մոկուայի հար-
ուածոց: Վասն զի Ողմի գիւղի հրկիզութեան և աւերման
ծուին դեռ բռնած և պատած է բոլոր Քիւրտիստանի երեսն
և նոյն ապստամբ Քիւրտերու կտաղութեան ալիքներն 'ի վեր
'ի վեր բարձրացած մինչև Վանայ քաղաքիս սահմաններն ան-
գամ կծեծեն . . . :

Յաւալի անցք, եթէ այս գաղթականութեան առաջին
չառնուի, և բարեխնամ կառավարութեան ուշադրութիւնն
ասոր վրայ չգառնայ, անշուշտ բոլոր Քիւրտիստան իւր մեր-
ձաւոր սահմաններով՝ այն անցքն պիտի կրէ՝ ինչոր կրեց Հա-
յաստանի Ատրպատական նահանգն 1827-ին մեծապէս . . .

.
որուն համար մեծապէս զղջաց բոլոր Շահաստան և արքուն-
ին Պարսկաց:

ՏՓԻՒՍՈՒ ՀԱՅՈՅ ՔԱՏԵՐԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ

ՆԵՐԿԱՅ 1863 թուին սկիզբը Տփլիսու ազգայնոց մէջ թատերական խաղերով բաշուեցաւ, մի խումբ աշխոյժ և եռանդուն երիտասարդներ ամսոյս 3-ին քաղաքիս քաղաքական թատրոնումը Գ. Խորէն վարդապետին Արշակ Բ. ողբերգութիւնը ներկայացրին Հայաստանու արձակ լեզուով թարգմանուած և մի քանի նոր երգեր աւելացրած : Երիտասարդներուն ներկայացումը, հանդիսատեսներու սպասածից շատ աւելի լինելուն, թատրոնի տեսարաններու շքեղութիւնն և երգերուն ախորժալի եղանակները, ընդհանրապէս հանդիսատեսները գոհ և բաւական արին, բայց ընդդէմ մեր կարծեաց Գեր. Խոր. վարդապետին այս Արշակ Բ. ողբերգութիւնն ամէն մասամբ անհաւանելի եղաւ հանդիսականաց թէ և Եւստիպիոս Աղաւթին այս ողբերգութեան հրատարակման ժամանակ, նրա ամէն մի մասն առանձին առանձին գովելէր և մեզ իբրև մի հատընտիր գործէր ներկայացրել գրեթէ հաւասարելով այն Եւրոպիոյ առաջին կարգի բանաստեղծներու թատրոններու հետ :

Տփլիսու Հայ հասարակութեան ոյն մասն, որ չէր կարող եղել այս թատերական խաղը տեսնելու թատրոնին փոքրութեանը համար, մի քանի օր յետոյ խնդրեց նոյն երիտասարդներէից, որ նորունց ներկայացնեն իրանց խաղն և իրանք պատրաստ են ախորժանօք տեսնելու և յիրաւի ութ օր յետոյ ամսոյս 7-ին երիտասարդ թատերգականները համարձակեցան նորունց երեկը քաղաքական թատրոնի բնմի վրայ, բայց իրանց համարձակութիւնը պսակուեցաւ, վրան զի գրեթէ լիովին բաւականացրին հանդիսականներն և կրկին կրկին անգամ ծա-

ժաճարութեան արժանի եղան : Մինչդեռ Արշակ Բ. ողբերգութեան տալս որութեամբը, Տփլիսու Հայ Հասարակութեան երևակայութիւնն զբաղուած էր, զեղարուեստներ սիրող երիտասարդներու մի ուրիշ խումբ, քիչ ժամանակուայ միջոցում քաղաքական թաքրոնեումը Յարգոյ Պարոն Պատկանեանցի Շու շանիկ ողբերգութիւնը երեք տարուածով ներկայացրին նոյն ամսոյն 28-ին. ողբերգութիւնն արձակ էր դրուած և մի քանի երգեր և տանաւորներ արարուածներումը միացրած էր : Բայց դժբաղդարար հատուածը կարի տշխարօրէն լեզուով դրուած լինելուն կամ թէ ներկայացնող երիտասարդներուն քիչ ժամանակուայ միջոցում մի քաղաքական խառնուրդի բեմի վերայ, առաջին անգամուայ հաւար փորձ անելուն, կամ թէ գրել խաւորապէս, ողբերգութեան կանոնց մասն էլ երիտասարդները ներկայացնելու համար, հանդիսականաց ոչ այնչափ փափոքելի եղաւ, որչափ, որ կապասուէր Յարգոյ Պատկանեանցի թատերական խաղերու համար ունեցած ջանքիցն ու եռանդիցը :

Պ. Մ. ՏԵՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆՅ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԱՎԱՃՍՌԱՆՈՅՆ ՈՒ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ

ՏՓԻՒՍՈՒ Հայ Հասարակութիւնն ազգային մտաւոր լուսաւորութեան մէջ յառաջ գնալու համար նորերումն մի նոր միջոց էլ ունեցաւ : Յարգոյ Պարոն Միսաք Տէր Միքայէլեանց և Ընկերութիւնը Տփլիսու Հայ Հասարակութեան և մանաւանդ ամբողջ հիւսիսային Հայաստանցոց հայերէն գրեանք, օրագրեր և ուսման վերաբեւալ բաներ մատակարարելու համար, մի գրավաճառանոց և մի ընթերցարան բայ ար. և այս օրերումն : Գրավաճառանոցում, պիտի գրուին ամէն տեսակ Հայկական գրքեր, որ անդ որ տպուած են, ընթերցարանումն էլ ամէն տեսակ օրագրներ ամէն տեղից բերուած, բացի պրակից, յիշեալ ընկերութիւնը յառնաւոր

էլ պիտի լինի ամբողջ Հայաստանում և Վրաստանում գրու-
նուող հայկական դպրոցներու համար որ և է հարկ եղած
թէ հայոց թէ Ռուսաց և թէ այլ լեզուներով գրքերը
բերել տալու թեթեւ գնով, նոյնպէս և յանձնուող է լինում
բոլոր Հայոց օրագիրները Հայաստան ցրուելու հեշտ ճամբով :
Յիրաւի այս ընկերութեան գործն ու նպատակը շատ նպաստա-
ւոր է մեր ազգայնոց համար և շատ էլ կարեւոր այս ժամա-
նակներումս, որ մեր մէջ գրեթէ գրքերու մեծ թանգուծիւ-
նից ամենահարկաւորիցն էլ զրկուել ենք, ուստի յաջողու-
թիւն կմաղթենք այս ընկերութեան և կհրաւիրենք բոլոր
ազգայնոց, որոյս ընկերութեան իր գործը շինելուն և իր նը-
պատակին հասնելու նպաստաւոր լինին, բանալով նրա հետ
մի բանուկ առուտուր գրքերու, օրագրներու և ուսման գե-
րաբերեալ ամէն բաներու համար :

ԽՄԲԱԳԻՐ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՅ

ОДОБРЕНО ЦЕНСУРОЮ. ТѢЛЕСЬ 30 Января, 1863 г.